

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

MUSICAL INSTRUMENTS FOUND IN UPLISTSIKHE

Vera Chikhladze

Archaeologist

ABSTRACT

Uplistsikhe, an ancient rock-hewn city, is distinguished by its rich archaeological discoveries. This paper discusses the ancient musical instruments unearthed at Uplistsikhe, which serve as important evidence for the development of Georgia's musical culture. Three types of instruments have been found: wind (flute), percussion (drum), and string (harp). In the cult building of the settlement of Qatlanikhevi, within a sanctuary associated with the cult of the Great Mother Nana, a flute made from a bird's tubular bone was discovered, dated to the second half of the 2nd millennium BC. This ancient wind instrument, frequently encountered across Georgia, attests to the continuity of musical traditions in the region.

At the settlement of Bambebi, in a layer dated to the 7th–6th centuries BC., two terracotta figurines were uncovered: one depicting a musician playing a harp and wearing a mask with a cap-like headdress, and another showing a drummer. These figures are related to pagan ritual scenes and indicate a highly developed level of performative art.

The examined archaeological material suggests that wind, string, and percussion instruments existed in Georgia from ancient times. The musical instruments of Uplistsikhe confirm the significant role of music in ritual and cultic practices, pointing to the deep historical roots of Georgian musical traditions.

Uplistsikhe – an ancient city carved into a rock – is known from its Georgian written sources and the rich findings revealed as a result of archaeological research. Currently, the subject of our research is the ancient musical instruments found in Uplistsikhe.

There are very few musical instruments in the archaeological finds of Georgia. Three different types of musical instruments have been revealed in Uplistsikhe: wind instruments, drums and strings (salamuri (=recorder-like instrument), drum and tchangi (=harp-type stringed instrument)).

In Uplistsikhe – during the excavation of the settlement of Katlanikhevi, a pagan shrine was found in the cult building, which is associated and connected with the cult of “Didi Deda” (Great Mother) Nana. A large number of objects sacrificed to the deity were found in the shrine: parts of clay vessels, worn out flints of grain thresher and others. Salamuri made of bone is worth mentioning among them. The shrine is dated by the excavator back to the second half of the second millennium BC. (Kakhutaishvili D. 1964:24). Below you see a description of salamuri.

SALAMURI (TAB. I¹)

Bone salamuri (tab. I) is damaged. It is made of bird tubular bone, a hole is visible in the middle part. The remaining length is 7.5 cm, the largest diameter is 0.7 cm, the smallest diameter is 0.4 cm, the diameter of the hole is 0.2 cm.

Salamuri occurs quite often in archaeological findings on the territory of Georgia. It is an ancient wind musical instrument. There are two types of salamuri: tongued and none-tongued. The timbre is soft and whistling. It changes according to the force of inhalation.

A bone salamuri similar to the one found in Uplistsikhe is also revealed in the village of Choloki, Kobuleti municipality. It is the oldest type of salamuri without a tongue. Its length is 20 cm. Salamuri dates back to XV-XIV centuries BC (Chavleishvili I. 1988:29). Around the same period, a salamuri made of the swan tubular bone revealed in the “tomb of the little shepherd” discovered in Samtavro necropolis, Mtskheta (Chubinishvili T. 1955:40). Bone salamuri was also found at the Narekvavi settlement, in a layer dated to the 6th century BC (Davlianidze R., Sadradze V. 1993:4-55, 61) and in Kareli municipality – on “Dedoplis Gora”, in a layer dated to the 1st century AD. (Furtvängler A., Gagoshidze I., Löhr H., Ludwig N. 2008: 87, 102).

According to experts, the origin of wind instruments is dictated by nature. The reeds broken by the storm made whistling sounds when the wind blew. This event was observed by primitive man. He cut the reed, blew into the groove and made the same whistling sounds. Similar sounds were made by the tubular bones of animals and birds during processing (Khuchua P. 1987:28). People also observed that thin and short reeds or bones produced high sounds, while long and thick reeds and bones produced low sounds. This is how salamuri and other wind instruments were invented.

TCHANGI (TAB. I²)

A dark grey small clay figurine of a player of tchangi – terracotta was found in Uplistsikhe – “Bam-bebis namosakhlari” (settlement) – In the layer dated to the VII-VI centuries BC. Tchangi player is depicted at the moment of playing, in a sitting position. He wears a mask and chachi-like hat (inv. N 82-52). Dimensions: height-6.2 cm; Width – 4.5 cm.. The musician from Uplistsikhe has a tchangi-like instrument in his hands, which the musician M. Shilakadze calls a lyra (violin) (Shilakadze M. 1970:57). It seems that multi-string instruments were included in the collection of Georgian musical instruments, which implies a fairly advanced level of musical culture. The decoration of the musician (clothes, mask, headdress) suggests that not only the musical culture, but also the acting art was quite developed at that time. The figure of the tchangi player musician from Uplistsikhe appears as part of the composition. Perhaps it represented a scene related to some pagan holiday (Kakhutaishvili D. 1964:73-74).

The bronze figure playing the tchangi is known from the Kazbegi treasure. It is a bronze statue-standard. On one side, a man playing the tchangi is depicted with one hand at the end of the instrument and the other touching the strings. On the other side of the standard there is a man with a shield who seems to be preparing to jump. Ethnographer Niko Rekhviashvili examines the Kazbegian statue, and believes that there is a performance of the hymn with the instrument during the sacrificing of the offering with a bell on its neck (Alavidze D., Rekhviashvili N. 1964:35-38).

DRUM (TAB. II)

In Uplistsikhe – “Bambebis namosakhlari” dated to the VII-VI century BC, together with the image of a musician playing a tchangi, another terracotta was found, on which a musician playing a drum is depicted. The figure depicts a seated man holding a leather-covered drum in his left hand. Dimensions: height-4.5 cm, width-3 cm (Khundadze N. 2007:17)

One of the first among the ancient instruments is the drum. The history of its origin is interesting. While looking for the nest of a wild bee or a bird hiding in a tree hole, a primitive man would climb a tree, find the hole where food was hidden by knocking on the body of a tree with a stone or a woodpecker. He noticed that a strong humming sound was emitted when he hit the tree hollow. That's how he “discovered” the drum and started making it by drilling a hole in a cut tree, then pasting animal skins over a clay pot. The drum occupied an important place in the daily life of primitive people (Khuchua P. 1987:30).

As can be seen from the analysis of the discussed monuments, important items indicating musical culture – a bone salamuri, a musician playing a tchangi and a man playing a drum depicted on terracottas, which were found during the archaeological research in Uplistsikhe, give us the basis to assume the existence of wind, stringed and percussion instruments in Georgia since ancient times, and therefore, musical instruments and so, assume a high level of culture.

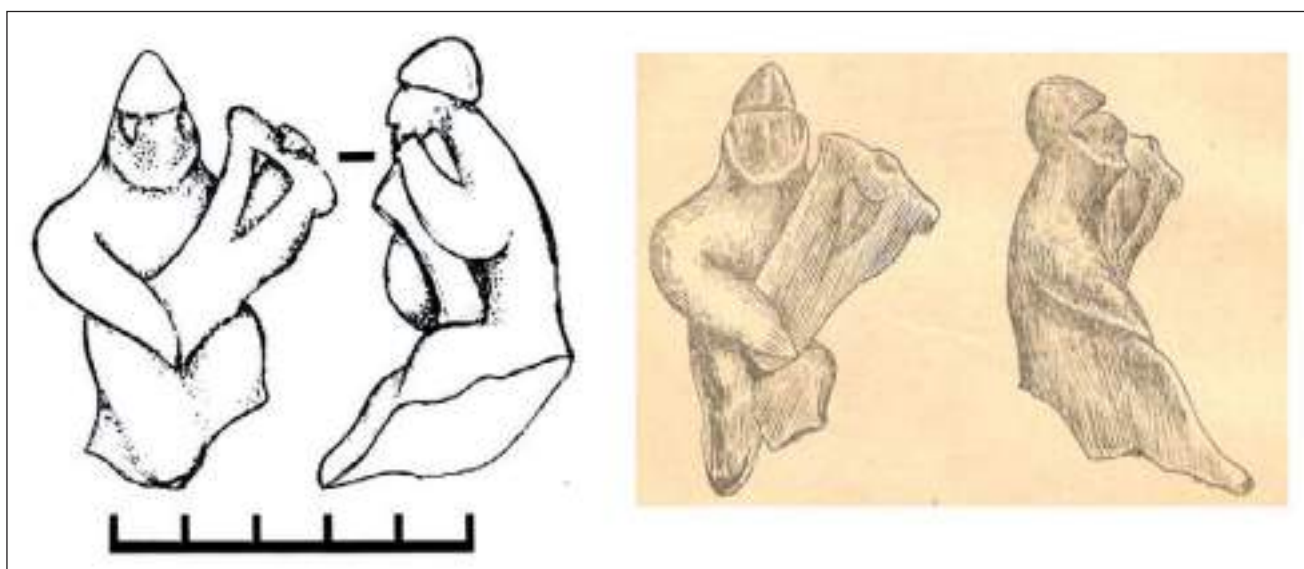
BIBLIOGRAPHY:

1. Alavidze D., Rekhviashvili N. Tchangi, Journal “Soviet Art”, N6. Tbilisi 1964, pp. 35-38.
2. Chavleishvili I. Cattle breeding in South-West Georgia during the Late Bronze Age – Collection of Archaeological monuments of southwestern Georgia, Tbilisi 1988.
3. Chkhikvadze G. Musical instrument lyre and its origin, Materials for Ethnography of Georgia, VII. Tbilisi 1955.
4. Chubinishvili T. Ancient Archaeological Monuments of Mtskheta, Tbilisi 1957.
5. Davlianidze R., Sadradze V. Narekvavi settlement and cemetery, Tbilisi 1993.
6. Khakhutaishvili D. Uplistsikhe, I, 1957-1963. Results of archaeological research, Tbilisi 1964.
7. Khundadze N. Uplistsikhe. Catalog, Tbilisi 2007.
8. Khuchua P. World of Music. Tbilisi 1987.
9. Furtvängler A., Gagoshidze I., Löhr H., Ludvig N. Iberia and Rome. Berlin 2008.

I

1

2

II

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

ДРЕВНЕЙШИЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ, ОБНАРУЖЕННЫЕ В УПЛИСЦИХЕ

Вера Чихладзе

Археолог

АБСТРАКТ

Уплисцихе, древнейший высеченный в скале город, выделяется богатством археологических находок. В данном труде рассмотрены древнейшие музыкальные инструменты, обнаруженные там и являющиеся важным доказательством развития музыкальной культуры в Грузии. В Уплисцихе найдены музыкальные инструменты трех типов: духовые (саламури), ударные (доли) и струнные (чанги). В культовом строении сельбища Катланисхеви, в святилище Великой Матери Наны, был найден саламури из пористой птичьей кости, датированный II тыс. до н.э. Этот древнейший духовой инструмент довольно часто распространен на территории Грузии и подтверждает непрерывность музыкальных традиций.

В слоях VII-VI вв. до н.э. сельбища Бамбеби было найдено две терракоты: изображение музыканта в маске и колпаке, играющего на чанги, и музыканта с доли. Эти фигуры связаны с сценами языческих ритуалов и указывают на высокий уровень развития актерского искусства.

Рассмотренные археологические материалы дают основание считать, что духовые, струнные и ударные инструменты издревле распространены в Грузии. Музыкальные инструменты из Уплисцихе подтверждают важную роль музыкальной культуры в ритуальных и культовых практиках, что в свою очередь, указывает на глубокие исторические корни музыкальной традиции в Грузии.

Уплисцихе – древнейший город, высеченный в скале – известен как в грузинских письменных источниках, так и в многочисленных археологических находках. В данном исследовании нас интересуют древнейшие музыкальные инструменты, обнаруженные там.

Несмотря на скудность музыкальных инструментов в археологическом материале Грузии, в Уплисцихе обнаружено их три вида: духовые, ударные и струнные (свирель, барабан и чанги (разновидность арфы)).

При раскопках городища Уплисцихе – Катланихеви в культовом сооружении была обнаружена молельня, связанная с великой матерью – Наной, где нашли большое количество предметов, посвященных богине: части керамической посуды, использованные камни от молотильной доски и т.д., среди которых выделяется костяная свирель. Молельня была датирована второй половиной II тысяч. до н.э. (Хахутаишвили 1964: 24). Ниже мы приводим описание свирели.

СВИРЕЛЬ (ТАБ. I¹)

Костяная свирель (таб. I), повреждена. Изготовлена из пористой птичьей кости, в середине заметно отверстие. Сохранившаяся длина – 7,5 см, максимальный диаметр – 0,7 см., минимальный – 0,4 см., диаметр отверстия – 0,2 см.

Свирель – древнейший духовой инструмент, на территории Грузии обнаружен многократно, бывает двух видов – с язычком и без, тембр инструмента мягкий и свистящий, меняется с изменением силы дутья.

Костяная свирель (длина 20 см.), похожая на найденную в Уплисцихе, была обнаружена в сельбище Чолоки Кобулетского муниципалитета, и представляет собой древнейший экземпляр безязычковых свирелей, датируется XV – XIV вв. до н.э. (Чавлеишвили 1988:29). Примерно к тому же периоду относят и свирель из лебединой голени, обнаруженную в могиле пастушонка из Мцхета (Чубинишвили 1955:40).

Костяная свирель была также найдена в слое VI в. до н.э. сельбища Нареквави (Давлианидзе Р. Садрадзе В. 1993), также в слое I в. до н.э. в Дедоплис Гора Карельского муниципалитета (Фюртвенглер А., Гагошидзе Ю., Лор Х., Дюдвиг Н. 2008).

По мнению специалистов, создание духовых инструментов вдохновлено природой – переломанный тростник издал звук при дуновении ветра, что было замечено человеком, который, срезав стебель, извлек из него такой же звук. Подобные звуки издавали и трубчатые кости животных и птиц после обработки (Хучуа П. 1987: 28). Люди поняли также, что короткие и тонкие стебли или кости издавали высокие звуки, а длинные и толстые – низкий. Так зародились духовые инструменты.

ЧАНГИ (ТАБ. I²)

Серая терракотовая фигура сидящего человека, играющего на чанги VII-VI вв. до н.э. была обнаружена в Уплисцихе на т.н. Ватном сельбище. Фигура передана в момент музицирования, на ее лице маска, а на голове – колпак (инв. N82-52), размеры фигуры составляют: высота – 6,2 см; ширина – 4,5 см. В руках у музыканта из Уплисцихе – инструмент, похожий на чанги, который музыковед М. Шилакадзе называет лирой (Шилакадзе М. 1970: стр. 57). По всей видимости, многострунные инструменты входили в число инструментов Грузии, что говорит о высоком уровне музыкальной культуры. Одежда, маска и головной убор музыканта дает понять, что помимо музыкальной культуры, также высоко было развито и актерское ремесло. Фигура человека, играющего на чанги из Уплисцихе, по всей видимости, была частью композиции, связанной с каким-либо языческим ритуалом (Хахутаишвили Д. 1964: 73-74).

Известна также бронзовая фигура чангиста, представляющая из себя навершие штандарта, которая являлась частью клада из Казбеги. На одной стороне изображен музыкант, держащий одну руку на чанги, а другой перебирающий струны, на второй – мужчина с щитом, готовящийся к прыжку. При обсуждении этой фигуры этнограф Н. Рехвиашвили считает, что там изображено исполнение гимна во время жертвоприношения скота (Алавидзе Д., Рехвиашвили Н. 1964).

БАРАБАН (ТАБ. II)

В слое VII-VI вв. до н.э. Ватного сельбища Уплисцихе, вместе с фигурой чангиста была найдена и вторая терракота с изображением сидящего человека, держащем в левой руке обтянутый кожей сосудообразный предмет – доли (барабан). Высота фигуры – 4,5 см, толщина – 3 см. (Хундадзе Н. 2007: 17)

Барабан – один из первых древнейших музыкальных инструментов с интересной историей происхождения – при поисках сот или птичьего гнезда в дупле дерева, человек бил по стволу палкой, подражая дятлу, в поисках полости и, заметив полученный звук, перешел к изготовлению барабана, выдалбливая полость в бревне, а позже – обтягивая кожей глиняный каркас. Барабан занял важное место в быту первобытного человека (Хучуа П. 1987: 30)

Как очевидно из приведенных примеров, важные показатели высокой музыкальной культуры, обнаруженные при раскопках в Уплисцихе – костяная свирель и терракотовые изображения чангиста и барабанщика, дают основания к предположению о существовании этих инструментов и, следовательно, высокой музыкальной культуры в древнейшей Грузии.

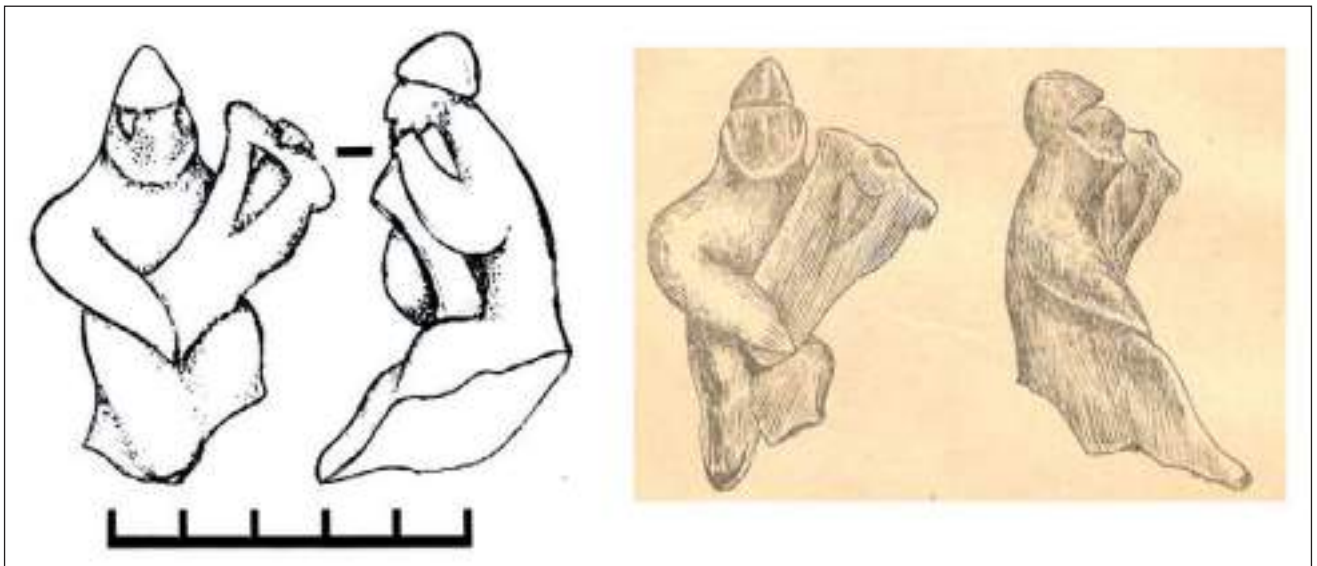
ЛИТЕРАТУРА:

1. Алавидзе Д., Рехвиашвили Н., Чанги, жур. «Советское искусство», N5. Тбилиси 1964 (Груз.)
2. Давлианидзе Р., Садрадзе В., Сельбище и могильник в Нареквави. Тбилиси 1993 (Груз.)
3. Чавлеишвили И., Скотоводство в Юго-Западной Грузии эпохи поздней бронзы-раннего железа, сборн. Археологические памятники Юго-Западной Грузии. Тбилиси 1988 (Груз.)
4. Чхиквадзе Г., Музыкальный инструмент эбани и его суть, Материалы к этнографии Грузии VII. Тбилиси 1955 (Груз.)
5. Чубинишвили Т., Древнейшие археологические памятники Мцхеты. Тбилиси 1957 (Груз.)
6. Хахутаишвили Д., Уплисцихе, I, 1957-1963, Результаты археологических исследований. Тбилиси 1964 (Груз.)
7. Хундадзе Н., Уплисцихе. Каталог. Тбилиси 2007 (Груз.)
8. Хучуа П., Мир музыки, Тбилиси 1987 (Груз.)
9. Фюртвенглер А., Гагошидзе Ю., Лор Х., Людвиг Н., Иберия и Рим – Раскопки дворца в Дедоплисгора и римское влияние на царство Кавказской Иберий. Лангенвайбах 2008 (Англ.)

I

1

2

II

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

უფლისციხეში აღმოჩენილი მუსიკალური საკრავები

ვერა ჩიხლაძე

არქეოლოგი

აბსტრაქტი

უფლისციხე, კდღეში ნაკვეთი უძველესი ქადაქი, გამოიჩენდა არქეოლოგიური მონაპოვების სიმდიდრით. წინამდებარე ნაშრომში განხილულია უფლისციხეში აღმოჩენილი უძველესი მუსიკალური საკრავები, რომლებიც საქართველოს მუსიკალური კულტურის განვითარების მნიშვნელოვან მგზავლებდას წარმოადგენს.

უფლისციხეში აღმოჩენილია სამი გიპის მუსიკალური ინსტრუმენტი: ჩასაბეჩი (სადამუხი), დასახცყამი (დოღი) და სიმებიანი (ჩანგი). ყათღანიხევის ნამოსახდარის საკუდგო ნაგებობაში, დიდი დედა ნანას კუდგთან დაკავშირებულ სადოცავში, აღმოჩნდა ფიჩინევის დეღოვანი ძვლისგან დამზადებული სადამუხი, რომელიც ძვ.წ. II ათასწეღეღის მეოხე ნახეღით თაღიღდება. ეს უძველესი ჩასაბეჩი საკრავი საქართველოს გეღიგოღიაზე საკმაოდ ხშირად გვხვდება და მუსიკალური გრადიციების უწყვეტობას ადასტუღებს.

ბამბების ნამოსახდარზე, ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებით დათაღიღებულ ფენაში, აღმოჩნდა ოღი გეღაკოტა: ჩანგზე დამკვღეღი მუსიკოსის გამოსახუდება, რომელსაც ნიღაბი და ჩა-ჩისმავღაღი ქუღი ახუღავს, და დოღზე დამკვღეღი მუსიკოსი. ეს ფიგურეღი წაღმაღთუღ ღი-გუადღუღ სცენებს უკავშირდება და აქტიოღუღი ხეღოვნების განვითაღების მაღად დონეზე მიუთითებს.

განხიღული არქეოლოგიური მასაღა საფუძველს გვაღღევს ვიფიქოთ, ღომ საქართველოში ჩასაბეჩი, სიმებიანი და დასახცყამი ინსტრუმენტეღი უძველესი დღოიღან აღსებობ-და. უფლისციღის მუსიკალური საკრავეღი ადასტუღებს მუსიკალური კულტურის მნიშვნელოვან ღოდს ღიგუადღუღ და საკუდგო ჰაღქტიკებში, ღაც თვის მხიღ, ქაღთუღი მუსიკალური გრადი-ციის დღმა ისგოღიუღ ფესვებზე მიუთითებს.

უფლისციხე – კლდეში ნაკვეთი უძველესი ქალაქი – ცნობილია ქართული წერილობითი წყაროებით და არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლენილი მდიდარი მონაპოვრით. ამჟამად ჩვენი კვლევის საგანს წარმოადგენს უფლისციხეში აღმოჩენილი უძველესი მუსიკალური საკრავები.

საქართველოს არქეოლოგიურ მონაპოვარში მუსიკალური საკრავები ძალიან ცოტაა. უფლისციხეში კი სამი სხვადასხვა სახის მუსიკალური საკრავია აღმოჩენილი: ჩასაბერი, დასართყამი და სიმებიანი (სალამური, დოლი და ჩანგი).

უფლისციხეში – ყათლანიხევის ნამოსახლარის გათხრისას, საკულტო ნაგებობაში აღმოჩნდა წარმართული სალოცავი, რომელიც ასოცირდება და დაკავშირებულია „დიდი დედა“ ნანას კულტთან. სალოცავში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ღვთაებისადმი შეწირული ნივთები: თიხის ჭურჭელთა ნაწილები, კევრის გაცვეთილი კოხები და სხვა. მათ შორის აღსანიშნავია ძვლისაგან დამზადებული სალამური. გამთხრელის მიერ სალოცავი დათარიღებულია ძვ.წ. მეორე ათასწლეულის მეორე ნახევრით (ხახუტაიშვილი დ. 1964: 24). ქვემოთ ვიძლევიტ სალამურის აღწერილობას.

სალამური (ტაბ. I¹)

სალამური ძვლისა (tab. I), დაზიანებულია. დამზადებულია ფრინველის ლულოვანი ძვლისაგან, შუა ნაწილში ერმჩნევა ნახვრეტი. შემორჩენილი სიგრძე – 7.5 სმ, უდიდესი დმ – 0.7 სმ, უმცირესი დმ – 0.4 სმ, ნახვრეტის დმ – 0.2 სმ.

სალამური არქეოლოგიურ მონაპოვარში საქართველოს ტერიტორიაზე საკმაოდ ხშირად გვხვდება. იგი უძველესი ჩასაბერი სამუსიკო საკრავია. სალამური ორგვარია: უენო და ენიანი. ტემბრი რბილი და მსტვენავია. იცვლება ჩაბერვის ძალის მიხედვით.

უფლისციხის მსგავსი ძვლის სალამური აღმოჩენილია ქობულეთის მუნიციპალიტეტის ჩოლოქის ნამოსახლარზე. იგი უენო სალამურის უძველეს სახეობას წარმოადგენს. მისი სიგრძე 20 სმ-ია. სალამური ძვ.წ. XV-XIV სს-ით თარიღდება (ჩავლეიშვილი ი. 1988: 29). დაახლოებით ამავე პერიოდისაა მცხეთაში, სამთავროს სამაროვანზე გამოვლენილი „პატარა მწყემსის საფლავში“ აღმოჩენილი გედის წვივის ლულოვანი ძვლისაგან დამზადებული სალამური (ჩუბინიშვილი ტ. 1955: 40). ძვლის სალამური აღმოჩნდა აგრეთვე ნარეკვავის ნამოსახლარზე, ძვ.წ. VI საუკუნით დათარიღებულ ფენაში (დავლიანიძე რ., სადრადე ვ. 1993: 4-55, 61) და ქარელის მუნიციპალიტეტში – „დედოფლის გორაზე“, I საუკუნით დათარიღებულ ფენაში (Furtvängler A., Gagoshvili I., Löhr H., Ludwig N. 2008: 87, 102).

სპეციალისტთა დაკვირვებით, ჩასაბერ საკრავთა წარმოშობა ბუნების მიერაა ნაკარნახევი. ქარიშხლის მიერ გადატეხილმა ლერწამმა, ქარის მობერვისას, სტვენისმსგავარი ბგერები გამოისცა. ამ მოვლენას დაუკვირდა პირველყოფილი ადამიანი. მოჭრა ლერწამი, ჩაბერა ღარში და იგივე სტვენისებური ბგერები მიიღო. დაახლოებით ასეთივე ბგერებს გამოსცემდა ცხოველთა და ფრინველთა ლულოვანი ძვლები დამუშავებისას (ხუჭუა პ. 1987: 28). ადამიანი იმასაც დაუკვირდა, რომ წვრილი და მოკლე ლერწამი ან ძვალი მაღალ ბგერებს გამოსცემდა, ხოლო გრძელი და მსხვილი ლერწამები და ძვლები – შესაბამისად დაბალს. ასე ჩაისახა სალამური და სხვა ჩასაბერი საკრავები.

ჩანგი (ტაბ. I²)

ჩანგზე დამკვრელის ლეგა ფერის თიხის პატარა ფიგურა – ტერაკოტა აღმოჩნდა უფლისციხეში – „ბამბების ნამოსახლარზე“ – ძვ. წ. VII-VI სს-ით დათარიღებულ ფენაში. მეჩანგე გადმოცემულია დაკვრის მომენტში, მჯდომარე პოზაში. მას ნილაბი უკეთია და ჩაჩისმაგვარი ქუდი ახურავს (ინვ. N82-52). განაზომები: სიმაღლე – 6.2 სმ; სიგანე – 4.5 სმ. უფლისციხელ მეჩანგე მუსიკოსს ხელთ აქვს ჩანგისებრი საკრავი, რომელსაც მუსიკათმცოდნე მ. შილაკაძე ლირას

(ქნარს) უწოდებს (შილაკაძე მ. 1970: 57). როგორც ჩანს, ქართული მუსიკალური ინსტრუმენტების კრებულში მრავალძალიანი სიმებიანი საკრავებიც ითვლებოდა, რაც მუსიკალური კულტურის საკმაოდ განვითარებულ დონეს გულისხმობს. მუსიკოსის მორთულობა (ტანსაცმელი, ნიღაბი, თავსამკაული) გვავარაუდებინებს, რომ ამ დროს საკმაოდ განვითარებული ყოფილა არა მარტო მუსიკალური კულტურა, არამედ აქტიორული ხელოვნებაც. უფლისციხელი ჩანგზე დამკვრელი მუსიკოსის ფიგურა კომპოზიციის ნაწილი ჩანს. შესაძლოა, იგი რომელიღაც წარმართულ დღესასწაულთან დაკავშირებულ სცენას წარმოადგენდა (ხახუტაიშვილი დ. 1964: 73-74).

ჩანგზე დამკვრელი ბრინჯაოს ფიგურა ცნობილია ყაზბეგის განძიდან. იგი წარმოადგენს ბრინჯაოს ქანდაკება-შტანდარტს. ერთ მხარეს გამოსახულია ჩანგზე დამკვრელი მამაკაცი, რომელსაც ერთი ხელი საკრავის ბოლოზე აქვს წავლებული, ხოლო მეორეთი სიმებს ეხება. შტანდარტის მეორე მხარეზე გამოსახულია ფარიანი მამაკაცი, რომელიც თითქმის ნახტომისთვის ემზადება. ეთნოგრაფი ნიკო რეხვიაშვილი განიხილავს რა ყაზბეგურ ქანდაკებას, მიიჩნევს, რომ იქ მოცემულია ყელზარაკიანი ზვარაკის შეწირვისას ჰიმნის საკრავით შესრულება (ალავიძე დ., რეხვიაშვილი ნ. 1964).

დოლი (ტაბ. II)

უფლისციხეში – „ბამბების ნამოსახლარზე“ – ძვ.წ. VII-VI სს-ით დათარიღებულ ფენაში, ჩანგზე დამკვრელი მუსიკოსის გამოსახულებასთან ერთად, აღმოჩნდა მეორე ტერაკოტა, რომელზედაც დოლზე დამკვრელი მუსიკოსი არის გამოსახული. ფიგურა მჯდომარე კაცს გამოსახავს, რომელსაც მარცხენა ხელში ტყავგადაკრული დერგისებრი ნივთი – დოლი უჭირავს. განაზომები: სიმაღლე – 4.5 სმ, სიგანე – 3 სმ (ხუნდაძე ნ. 2007: 17).

უძველეს საკრავთა შორის ერთ-ერთი პირველთაგანია დოლი. საინტერესოა მისი წარმოშობის ისტორია. ხის ფულუროში მოკალათებული გარეული ფუტკრის თუ ფრინველის ბუდის ძეხვისას პირველყოფილი ადამიანი ადიოდა ხეზე, ხის ტანზე ქვის ან კეტის კოდალისებური კაკუნით მიაგნებდა ფულუროს, სადაც მას საკვები ეგულებოდა. მან შეამჩნია, რომ ფულუროზე დარტყმით გამოიციემოდა საკმაოდ ძლიერი გუგუნი. ასე „აღმოაჩინა“ მან დოლი და დაიწყო მისი კეთება მოჭრილ ხეზე ფულუროს ამობურღვით, შემდეგ თიხის ქოთანზე ცხოველთა ტყავის გადაკვრით. დოლმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა პირველყოფილ ადამიანთა ყოველდღიურ ცხოვრებაში (ხუჭუა პ. 1987: 30)

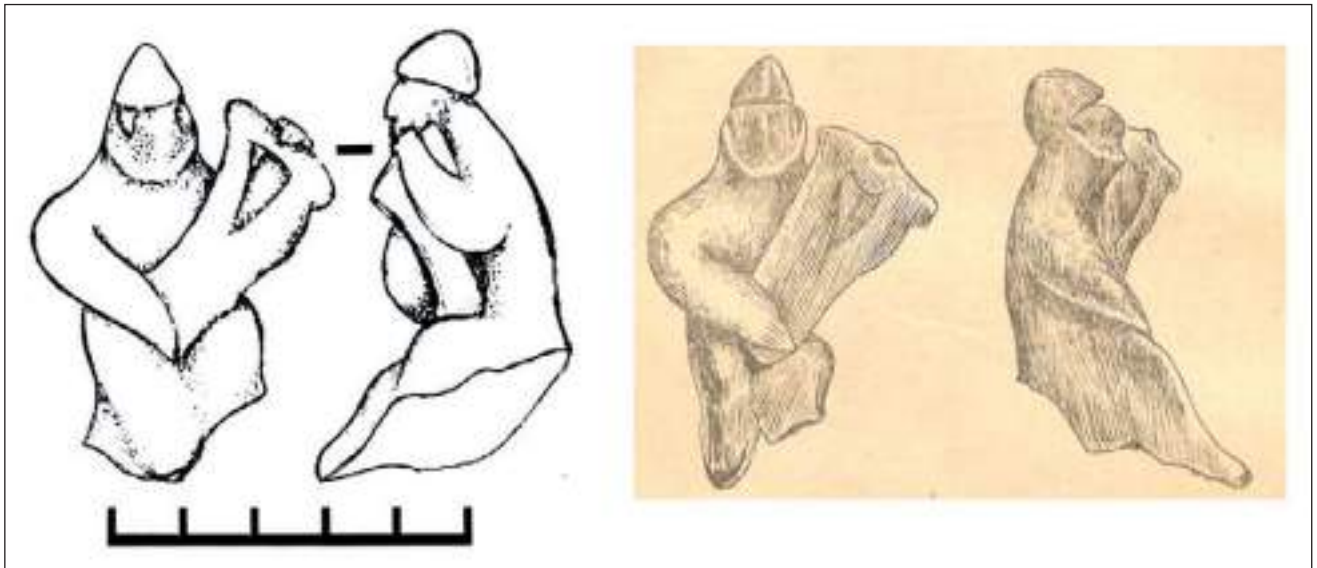
როგორც განხილული ძეგლების ანალიზიდან ჩანს, მუსიკალური კულტურის მანიშნებელი მნიშვნელოვანი ნივთები – ძვლის სალამური, ტერაკოტებზე გამოსახული ჩანგზე დამკვრელი მუსიკოსი და დოლზე დამკვრელი მამაკაცი, რომლებიც აღმოჩენილია უფლისციხეში არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას, საფუძველს გვაძლევს საქართველოში უძველესი დროიდან ჩასაბერი, სიმებიანი და დასარტყამი ინსტრუმენტების არსებობა ვიგულისხმოდ და შესაბამისად, მუსიკალური კულტურის მაღალი დონე ვივარაუდოთ.

ლიტერატურა:

1. ალავიძე დ., რეხვიაშვილი ნ. ჩანგი, ჟურ. „საბჭოთა ხელოვნება“, N5. თბილისი 1964.
2. დავლიანიძე რ., სადრაძე ვ. ნარეკვავის ნამოსახლარი და სამაროვანი, თბილისი 1993.
3. ჩავლეიშვილი ი. მესაქონლეობა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში, კრებ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი 1988.
4. ჩხიკვაძე გ. სამუსიკო საკრავი ებანი და მისი რაობა, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VII. თბილისი 1955.
5. ჩუბინიშვილი ტ. მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი 1957.
6. ხახუტაიშვილი დ. უფლისციხე, I. 1957-1963წწ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, თბილისი 1964.
7. ხუნდაძე ნ. უფლისციხე, კატალოგი. თბილისი 2007.
8. ხუჭუა პ. მუსიკის სამყარო. თბილისი 1987.
9. Furtvängler A., Gagoshidze I., Löhr H., Ludvig N. Iberia and Rome. Berlin 2008.

I

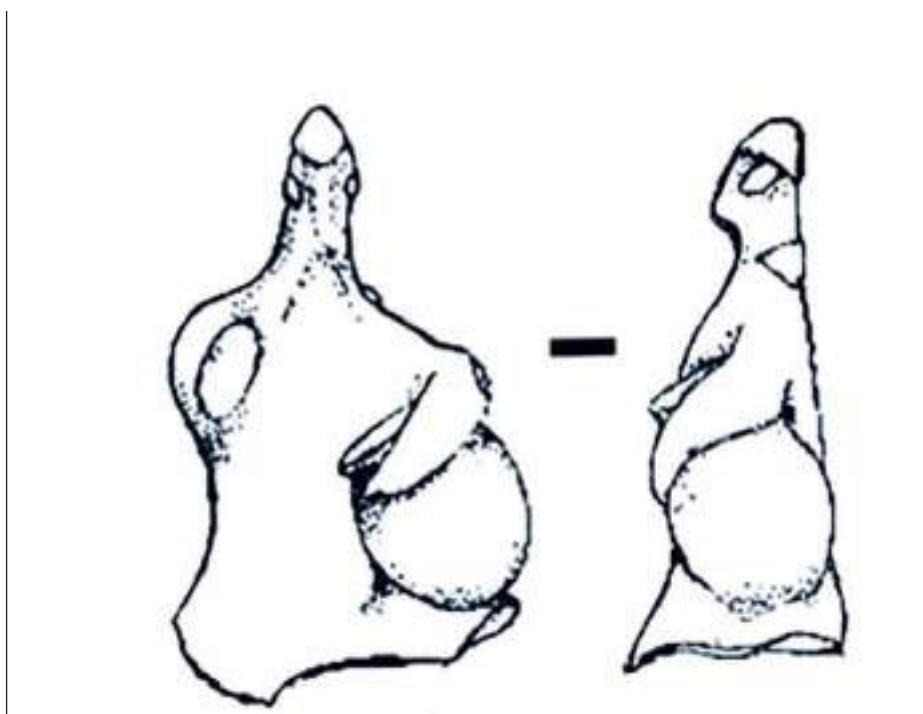

2

II

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

REPORT OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CARRIED OUT IN 2019 IN THE CONSTRUCTION AREA OF TEDZAMI RESERVOIR AND THE AREA SURROUNDING THE CONSTRUCTION

Temur Bibiluri, Alexander Noneshvili, Ivane Bibiluri, Kakha Pachoshvili

*“As for the historical past of this valley, it is still
unexplored and therefore we know little about it”
(Prof. Sergi Makalatia)*

INTRODUCTION

State LLC “Melioration of Georgia” in the upper part of the Tedzami river, between the village Chachubeti and village Rkoni (Shida Kartli region, Kaspi municipality), the construction of an inner reservoir is planned. Chairman of LLC “Heritage of Georgia” (Dr. Kakha Trapaidze) expedition (led by Dr. Teimuraz Bibiluri)¹, in the construction zone of the reservoir and in the area adjacent to the construction zone, carried out a complex – archaeological – artistic research (basis: contract on special purchases 483/19-2019.29.VIII; archaeological work permit certificate N 6 /17/109-2019.28.10)².

1 Composition of the expedition: Head Dr. Temur Bibiluri; science Consultant – Dr. Kakha Trapaidze, manager – Giorgi Trapaidze, archaeologists – Ph.D. Alexander Noneshvili, Master – Ivane Bibiluri; Art critic – Salome Gogolauri; Architect – Kakhi Pachoshvili; Topographer – Nodar Kavlashvili; Photofixation – Temur Bibiluri, Ivane Bibiluri, Kakhi Pachoshvili, Ana Choladze; Tbilisi Art Academy students Nelli Gachechiladze, Mikael Gurgenidze, Mariam Zaridze, Kristine Kasradze, Ana Choladze; Workers – preparers – Simon Akhalkatsi, Besik Gochiashvili, Nikoloz Makarashvili, Murman Kavtiashvili, Khvtiso Merebashvili, Genadi Okhanashvili, Khvicha Papiashvili, Zura Kikodze, drivers Teimuraz Kubatashvili, Zurab Javakhishvili. A resident of Rkoni – Mr. Merab Gazashvili guided us to the village, for which we sincerely thank him.

2 We would like to thank Mrs. Leila Tumanishvili, the head of the information systems service of the National Agency for the Protection of Cultural Heritage of Georgia, the employees Mr. Tengiz Cholokashvili, Mr. Giorgi Burjanadze for their help.

General Overview. A. Historical-geographical context: 1. References from written sources about the Tedzami and its tributary valleys. In the Georgian narrative historical sources, excluding the encyclopedic work of Vakhushti Batonishvili "Description of the Kingdom of Georgia" [1973], there is absolutely no data about the Tedzami Valley. There is also no data in this regard in the Title-deed. we have numerous descriptions by Acad. Ekv. Takaishvili, dated to 1259 AD. This source is unique both in its content and in the amount of information it provides. The Eristavt-Eristavi (Duke of Dukes) Kakha Toreli dedicated a donation charter to Rkoni Monastery; the small Rkoni inscription preserved information about Tamerlane's invasion and the forceful devastation of the surrounding territories of Rkoni. We also have some other interesting historical sources, but they are not particularly useful for the study of the nearby territories.

One thing that we can definitely say is that the study area, together with the largest part of Tedzami valley, was owned by the Toreli from the 12th-13th centuries, which is clearly indicated by the donation deed dedicated to the Rkoni monastery of Eristavt-Eristavi (Duke of Dukes) Kakha Toreli; Later, it is transferred to the Saakadze family. However, we will not find any material documents of this time (obviously, I am not referring here to the buildings included in the Rkoni monastery complex) – the middle and upper parts of the Tedzami valley are practically unexplored from the archaeological, ethnographic and historical-geographic point of view.

In this fact, in 1959 In the published historical-ethnographic essay dedicated to Tedzami valley, Prof. Sergi Makalatia says: "As for the historical past of this valley, it is still unexplored and therefore we know little about it". The researcher pointed out that "...only on the basis of existing material culture monuments and small and fragmentary written references it is possible to cover its historical past in general".

As for the monuments of material culture, we face certain difficulties here, because the research part of the Tedzami valley, in contrast to the middle and lower sections, as I have already said, from the archaeological, ethnographical and historical-geographical point of view, is practically unexplored.

Sixty years after the publication of the said work of the researcher, in this respect, again, in relation to the middle and upper years of Tedzami valley, the situation is almost unchanged – who complains about a thorough, interdisciplinary study, even in terms of separate branches of Kartvelological science, no research has been done.

The situation, for the study of the past of this very important micro-district, is much worse today; Moreover, in some directions (for example, almost all segments of onomastics, ethnography) too many signs of the past are hopelessly lost, or are so distorted-alienated that it is practically impossible to trace its original designation. Unfortunately, the reason is painfully banal – the population in this part of the valley has changed almost completely several times. One group of autochthonous population – ethnic Georgians, was replaced by another group of Georgian population, who were evicted from the valley in the 40s-50s of the last century and settled in Kvemo Kartli (Samgori) and Kakheti (Dedoplistskaro). Due to lack of time and other, objective or subjective reasons, the place of the Georgian population is partially occupied by the Ossetian ethnos, who first infiltrated in Shida Kartli from the North Caucasus in the late middle ages, and then, from the second half of the 19th century, due to the greed and short-sighted actions of a part of the Georgian nobility, the Ossetian ethnic group settled massively. Since the 90s of the 20th century, the research section of Tedzami valley has been almost entirely devoid of population.

Obviously, external factors and the immature, not very reasonable attitude of Georgians towards their own land caused many negative moments and the activation of highly damaging aspects, the results of which we are reaping today in different regions of Georgia and, if we are not smart, we will face even more troubles in the future...

REVIEW OF THE RESEARCH WORKS CARRIED OUT

In the Chachubeti-Rkoni section of the Tedzami river, there are traces of a close and intense life. This is especially true on the Tedzami River and its left tributaries, Vitskha, Church Water and Pitsesi ravines, where, following the natural drainage terraces, we observed more than one large and small settlement side by side, separated from each other by small canyon-like dry ravines; Such density of the population is not surprising, because before Rkoni "... there is a valley fertile with vineyards and fruits". Today's toponyms – "Navenakhari" (remains of vineyard), "Natsiskvilari" (remnants of mill) – add to this the generally favorable environment for animal husbandry in the basins of the Tedzami River and its tributaries. However, these factors alone did not determine the intensive use of this territory by man.

The upper part of the Tedzami valley (the area of Chkopiani and Rkoni) was rich in various minerals – "Here is much metal of Brpeni, that were valued like silver";

And again, the roads passed through the Tedzami valley, which had not only commercial, but also military-strategic significance. Through them, the researched microdistrict was connected to: a) upper and lower sections of Tedzami valley; b) Tana Valley; c) Tor-Javakheti and so on. Traces of these roads and ditches have been preserved here and there till today (Fig. 133).

Thus, it is quite natural that the exploitation of this local area of Shida Kartli started from quite early times and was actively carried out until the late medieval Ages.

Nowadays, among the material monuments in the research section of the Tedzami valley, the oldest included in the Rkoni monastery complex is the three-nave basilica named after the Virgin Mary, dating from the 2nd half of the VII century AD. However, we hope that as a result of thorough research, traces of monuments from an earlier era will be revealed.

This was the primary goal of the field work of the expedition – to study the already known and to identify new archeological-ethnographic objects that were in the flood area. In the first stage of the field work, we noted and studied this kind of monuments with maximum completeness.

We united the cultural-historical objects identified by the expedition into several groups: 1. The long stones on the right bank of the Tedzami River; 2. Small and medium-sized settlements in the tributaries of the Tedzami River and its left tributaries; 3. Remains of separate buildings on both banks of the Tedzami River; 4. Walls built with dry piles, mainly on the right bank of the river; 5. A large settlement that stands apart from the monuments identified and studied in the research area.

We begin with a brief description of the recorded objects. on the right bank of the river with long cobblestones in several places.

I. Long stone barrow – from the village of Chachubeti to the village of Rkoni, on the right bank of the Tedzami River (mainly), we observed cobblestones of different lengths and widths in several sections.

In order to avoid any misunderstanding, we decided to clean one of them, stone barrow located 2.8 km from the village of Chachubeti (stone barrow III; Fig. 7-9). GPS coordinates: 38 T 0437050; UtM 4632855; H – 788 მ. Directly on the edge of the river there is another cobblestone, which can be called a cairn built with medium and large cobblestones (stone No. 3a; Fig. 10). GPS coordinates: 38 T 0437110; UtM 4632903; H – 787 მ. (Fig. 11)

As a result of the removal of the green cover and surface preparation, it was undoubtedly established that these are gravel deposits brought down and accumulated during seasonal river floods, to which the local residents have given a certain arrangement according to their needs; Obviously, again and again to protect the coastline from the river; Moreover, Tedzami, as it is typical of mountain rivers, has experienced quite destructive floods. We observed one such trace of the flood in the section between Chachubeti and Rkoni, near the remnants of a mill, where a large soil massif, cut and torn apart by natural disasters in the 1980s, is clearly visible (Fig. 55, 56).

Protective walls and rubble stone walling. In the research section of Thedzami River, mainly on the right bank of the river, we observed stone and cobblestone walls built with dry piles. In two cases, well-worked medium-sized rectangular stones were used as building materials.

Remains of the wall I (Fig.13,14). Directly opposite the Vitskha, on the right bank of the Tadzami River. Based on the wall's location, there is a high probability that this is the remains of a settlement that existed on both banks of the small ravine present here. This is clearly indicated by the remains of piles of cobblestones in two or three places. Later, the stones of the settlement were used to protect the newly constructed road from the mass that came out of the mentioned small ravine.

Characterization of the wall. pile – dry; Material – small and medium-sized cobblestone; 3-4 rows are preserved. sizes: wall height (in actual condition) – 0.67-0.82; length – 1,3,1,45; Dimensions of individual stones: 0.45x0.67; 0.56 x 0.72 and others. GPS coordinates: 38 T 0435804; UTM 4631062 (+, – 3 m.); H-835 m.

Remains of wall II (Fig. 15). 200 meters west of the described wall. I think it is built for the same purpose. Characterization of the wall: dry stacking; cobblestones; 2-3 rows of piles are preserved. sizes. wall height (in actual condition) – 0.5-07; length – 6-7 m.; Dimensions of individual stones: 0.2x0.30; 0.24 x 0.4 and others. GPS coordinates: 38 T 0435657; UTM 4630809 (+, – 3 m); H-852 m.

Remains of the wall III (Fig. 17,18). It is located on the right bank of the Tedzami river, on the right bank of the road leading to Rkoni. This wall, built of medium-sized rectangular stones, was without any doubt built to fortify the bank. Another function is impossible due to its location. Characterization of the wall – dry pile; Cobblestones with medium sized stones. 10-12 rows; sizes. wall height (in actual condition) – 1.1-1.45; length – 9.8-11.5; Dimensions of individual stones: 0.2x0.45; 0.28 x 0.52; 0.31 x 0.62 m. etc.; GPS Coordinates: 38 T 0435562; UTM 4630739 (+, – 3 m.); H-842 m.

The remains of the riprap (Fig. 16). At the foot of the settlement, on the lowland, there is a part of the riprap built with dry piles, rock and cobblestones. Length (remaining) – 11.7 m.; GPS coordinates: 38T0435827; UtM 4631487; H – 836 m.

III. Settlements. Most of the settlements or individual settlements are located on the left bank of the Tedzami River and its tributary Vitskha which is also located on the left bank. Small-scale settlements are mainly scattered on the rocky terraces of the riverbanks; Relatively large settlements are terraced on less steep slopes, covered with (mostly) maple and cypress dense clumps.

Against the background of small and medium-sized settlements recorded in the research micro-district, the settlement of the Tedzami River and its the left tributary Vitskha ravines stands out, which is spread over a fairly large area. We will talk about this settlement a bit later.

The buildings on the settlements are built with dry piles; Both cobblestones and completely unprocessed or lightly processed local rock stone were used as materials. Rarely, but still, more or less carefully worked stones are found.

We have said it above and we will repeat it – the middle and upper part of the Tedzami river basin has been intensively exploited, at least since the medieval Ages. On the banks of Tedzami and its tributaries – Shavtskala and Vitskha, on almost all slopes more or less suitable for living, we find settlements or other remains of human economic activity.

We fixed the whole set of settlements on the river. on the left bank of Tedzami, east of Vitskha settlement, 1.0-1.2 km away from it; two, west of Vitskha settlement, across the canyon.

These settlements are united by several signs: a. All of them were planted on the natural terraces of the steep, rocky shore; b. All buildings are built only with dry piles and local rock sandstone and cobblestone are used as building materials. Despite their proximity and homogeneity, in some cases, fragmentation, I will give a brief description of each object, along the route from Chachubeti to the village of Rkoni.

Briefly about each object:

Tkemlnara settlement. Merab Gazashvili (70 years old), a resident of the village of Rkoni (which for some reason is called “Nasoplari”/Settlement, although two families live here permanently), who was our guide, refers to one section of the left bank of the river as Tkemlana.

Accordingly, in addition to our general numbering, we added internal numbers to the settlements identified here. For example, “settlement N1 (Tkemlana – 1)”. In total, we traced the remains of six settlers in the Tkemlana area. The settlements are located on the steep and less steep rocky slopes of the left bank of the Tedzami River.

A more or less straight place on the slope was chosen as the location of some settlements, while others are hanging on a steep, rocky slope. The settlements of the first group are covered with frequent outgrowths of Rolling spin and various types of bushes, which makes it practically impossible to accurately fix the remains of the buildings here.

Settlement I (Tkemlana – 1). Settlement Tkemlana N1 is located on a rocky terrace between an unnamed ravine (according to our guide – “sandy ravine”) and the water of the church. We observed the remains of seven buildings built with dry piles, medium and small-sized cobbles and rock stones, two of which were almost circular by plan. We managed to take measurements of four buildings. House N1 (Fig. 19). – N-S – 12 – 13; NOO – SWW – 4.0; House N2 (Fig. 24). NWW – SOO – 3.0; House N4 (Fig. 21). – NOO – SWW – 7.8; House N 7 (Fig. 22). – N-S – 12 – 2.8; O-W – 2.6

As in other settlements in the upper waist of the Tedzami basin, here too, one row of walls has been preserved. GPS coordinates: W – 38T04 35650; UtM 4631777; H – 821 m.; O – 38T04 35653; UtM 4631787; H – 821 m. – lower terrace; 38T0435942; UtM 4631597; H – 831 m. – upper terrace.

Settlement N2 (Tkemlana – 2) (Fig. 23-28). It is a relatively large settlement, which is built west of Tkemlana I, on a less steep slope covered with dense Rolling spin. The settlement is bordered on the O side by an unnamed dry ravine. The building material and construction method are the same as on all contemporary monuments here. Dimensions of buildings: house N1 (Fig. 23) – N-S – 10.0 – 1.1; House N 2 (Fig. 24) – N – S – 12.0; W – O – 10.0; House N3 (Fig. 25) – NWW– SOO – 3.0; House N4 (Fig. 26) –W–O –4.0; N – S – 5.2 m.; House N5 (Fig. 27). W – O – 5.5; N– S – 5,4 მ.; House N6 (Fig. 28). W – O – 2.6; N – S – 4.2 m. GPS coordinates of the settlement: W – 38T04 36067; UtM 46 31808; H – 821 m.; O – 38T04 356073; UTM 4631822; H – 820 m. – Lower terrace.

Settlement 3 (Tkemlana – 3) (Fig. 29, 29-a). Settlement Tkemlana – III is located in the immediate vicinity of Tkemlana – 2, 200 meters west of it. It occupies a small area; We fixed the remains of 2 buildings. GPS coordinates: 38T0436747; UTM 4642458; H – 843 m.

Settlement 4 (Tkemlana – 4) Here too, like settlement N1, several buildings had a circular layout. Most of the buildings had only one row of walls left; An exception is the remains of building N5, on the SOO side of which we fixed 4-5 rows of stone piles.

The settlement is almost completely covered with Rolling spin, various types of bushes and dry grass. Despite the frequency of green cover, we were able to measure the remains of two structures. The dimensions of the buildings do not differ much from the dimensions of the buildings observed in other settlements identified by us. Data of several buildings: House N1 (Fig. 30). N-S – 7.0; House N2 (Fig. 31) – NOO – SWW – 8.4; House N3 (Fig. 32) – NOO – SWW – 9.7 (+, – 1.0 m.); House N5 (Fig. 34) – NOO – SWW – 6,2; House N4 (Fig. 33); House N6 (Fig.35); House N7 (Fig. 36); GPS coordinates of the settlement: 38T0436723; UTM 4642414; H – 849 m.

Settlement 5 (Tkemlana – 5) (Fig. 20-26). The settlement is located on a less steep slope, which is covered with dense cypress trees (Fig. 28-34).

On the settlement, we noticed houses with rounded corners, almost oval plans. And, again – here, unlike the settlements described above, much larger local rock and cobblestones (1.0 x 0.8; 0.9 x 0.8;

0.75 x 0.54, etc.) are used for construction.

Dimensions of individual buildings: house N1 (Fig. 36) – 9.0 x 8.0; House N3 (Fig. 39) – 11.0 x 9.7 and so on. Even through this background, the almost circular building N 6 with a diameter of 13.5 m stood out. GPS coordinates of the settlement: 38T0436671; UTM 4642387; H – 847-852 m.

Settlement 6 (Tkemlana – 6) (Fig. 39-44). The settlement was built on the left bank of Tedzami, between the unnamed ravine and the water of the church, on the 1st terrace, 120-130 m from settlement N7. We observed 7 buildings on the settlement. The rest, of which we have five photos and GPS coordinates. The buildings are so incompletely preserved, plus, covered with thick cypress trees, that it is practically impossible to determine the plan and dimensions. House N1 (Fig. 40). GPS coordinates: 38T0435840; UTM 4631516; H – 831 m.; House N2 (Fig. 41). GPS coordinates: 38T0435854; UTM 4631658; H – 828 m.; House N3 (Fig. 42). GPS coordinates: 38T0435854; UTM 4631658; H – 828 m.; House N4 (Fig. 43). GPS coordinates: 38T0435830; UTM 4631518; H – 833 m. House N5 (Fig. 44). GPS coordinates: 38T0435832; UTM 4631528; H – 837 m. We observed several settlements on the left bank of the Tedzami River, between the unnamed ravine and the water of the church.

Settlement 7 It is located between the nameless ravine and settlement 8. Conventionally, we can call it a settlement. About a dozen randomly scattered cobblestones are remained.

Settlement 8 (Fig. 45-47). The settlement, like N6, was built on the left bank of the river, between the unnamed ravine and the church water; Only not on the 1st, but on the 2nd terrace, 120-130 m from the N1 settlement, and 260-280 m from the river bank. Sizes of the settlement: W – O – 190 (+, – 10) m.; N – S – 65 (+, – 10) m. The buildings are so incompletely preserved that, except for one, it is practically impossible to determine the plan and dimensions. Building – 1. Oval planning building: dm. – 12.8 (+, – 1) m. GPS coordinates of the settlement: 38T0433562; UTM 4631647; H – 845 m.

Settlement 9 (Fig. 48-51). The settlement was built on the 1st, rocky and quite steep terrace of the left bank of the river, between the nameless ravine and the church water. Distance from the bank of Tedzami river – 180-220 m. Dimensions: W – E – 67 (+, – 10) m.; N – S – 80 (+, – 10) m. We fixed 6 buildings, of which we were able to measure the dimensions of four buildings: House N1 (Fig. 48). W – O – 4.8; N – S – 5.6 m. GPS coordinates: 38T 0435855; UTM 4631541 (+, – 3); H-830 m.; House N4 (Fig. 51). W – O – 4.0; N – S – 5.2 m. GPS coordinates: 38T 0435830; UTM 4631518 (+, – 3); H-833 m.; House N5 (Fig. 50). W – O – 5.5; N – S – 5.4 m. GPS coordinates: 38T 0435832; UTM 4631527 (+, – 3); H-837 m.; House N6 (Fig. 55). W – O – 2.6; N – S – 4.2 m. GPS coordinates: 38T 0435823; UTM 4631500 (+, – 3); H-836 m. The building material is local rock sandstone and mainly cobblestones of medium and small size. Pile – dry.

Settlements of Eklesiis Gora (Church Hill). According to our guide Merab Gazashvili, to the west of Tkemlana, between two small ravines, the Ossetian population, who appeared in this microdistrict in the second half of the 19th century, called the mountain of the church (variant – rock). According to his own information, the name of one of the above-mentioned small ravines (to the east of the hill) is Church water, and the other one (to the west of Gara) is the Fitses ravine. It is on the rocky and rocky terraces of Church Hill between these ravines where we found some settlements, brief descriptions of which are given here.

Settlement N10 (Church Hill-1) (Fig. 52-53). The settlement, like other settlements in these areas, is located on the left, rocky bank of the Tedzami River. The settlement is bordered from the west by the Fitses ravine, the left bank of which is bordered by dry piles, a fence built with rock stones on the N – S line. Remaining length of fence – 19 (+, – 3); Width (in the middle part) – 2.0 m. N7. W – O – 2.6; N – S – 2.8 m.

In addition to the wall, we observed the remains of two buildings on the settlement (Fig. 55, 56). GPS coordinates: 38 T 0435888; UTM 4631571 (+, – 3 m.); H-837 m.

Settlement N11 (Church Hill – 2) (Fig. 57-59). The settlement is located on the terrace on the right rocky bank of the church ravine, to the west of the 1 settlement of Church Hill. We fixed the remains of

several buildings. For more clarity, I bring the data of several of them: House N1 (Fig. 57). 38 T 0435855; UTM 4631540 (+, - 3 m.); H-830 m.; House N2 (Fig. 57). W - O - 4.0. N - S - 5.2 m.; 38 T 0435854; UTM 4631534 (+, - 3 m.); H-832 m.; House N3 (Fig. 53). W - O - 4.0. N - S - 5.2 m.; 38 T 0435840; UTM 4631516 (+, - 3 m.); H-831 m.; House N4 - 38 T 0435830; UTM 4631518 (+, - 3 m.); H-830 m.; House N5 (Fig. 57). W - O - 5.5; N - S - 4.4 m. 38 T 0435832; UTM 4631527 (+, - 3 m.); H-837 m.; House N6 (Fig. 60). W - O - 2.6; N - S - 4.2 m.; 38 T 0435827; UTM 4631487 (+, - 3 m.); H-827 m.

Settlement N12 (Natsisqvilari / remnants of mill) (Fig. 64, 65); Left side of Tedzami locates the place - Natsisqvilari (remnants of mill). The remains of the building N1, dimensions: W - O - 9.2; N - S - 7.8 m. 38 T 0435637; UTM 4631146 (+, - 3 m.); H-842 m. The remains of the building N2. Dimensions: W - O - 5.4; N - S - 3.4 m. 38 T 0435701; UTM 4631189 (+, - 3 m.); H-827 m.

Settlement N13 (Fig. 67). The settlement is located on the right bank of the Tedzami River, on the left side of the Chachubeti-Rkoni section of the highway; 1.9 km south-east away from the settlement of Vitskha. GPS coordinates: 38 T 0435657; UTM 4630809 (+, - 5 m.); H-852 m.

Settlement N14 Nearby the village of Rkoni (Fig. 66-65-b). A small settlement on the right bank of the Tedzami River. A wall built with dry piles is more common. Material - mainly cobblestone of different sizes (L - 1.05, H - 0.35; L - 0.65, H - 0.45; L-0.55, H-0.21, etc.). Wall length, with some gaps - 21.0, width - 2.3-2.5; Remaining (?) height - 0.85 - 0.9 m. Individual stone sizes: L - 1.05; H - 0.65; L - 0.65; H - 0.45. Very fragmentary remains of the settlement (or settlements) north of quarry. GPS coordinates: 38 T 0435657; UTM 4630809 (+, - 5 m.); H-852 m.

Vitskha settlement. Among the settlements studied by the expedition, we found out one whole settlement consisting of two areas on the left bank of the river Vitskha in the Tedzami and Vitskha Orkhevi, which we conventionally called the "Vitskha settlement"³.

Vitskha settlement was protected by a wide ravine from the east and a strong wall built with dry piles 4-5 meters from its edge (Fig. 97); It was bordered by a rocky massif from the north, and a rocky canyon of medium depth and width from the west (Fig. 68, 69a). The natural border of the settlement from the south was the river Vitskha, the left tributary of Tedzami (Fig. 70, 70-a). A series of terraces started from its bank, which were used by the Vitskhelian people for agricultural activities (the first three terraces from the river) and for living (terraces 4 and 5).

Terraces of different widths stretch from east to west. The terraces used for agricultural purposes are relatively narrow, unlike those selected for living. The width of the followings are 57 (+,-3) (the northernmost terrace on which the Church of the Baptist stands) and 64 (+,-3) (located south of it). The width of the terraces in the east-west sections is unequal. The total area of the settlement (both areas) is 114,000 sq.m. It is more than a meter.

Vitskha builders used only dry piles to build all kinds of constructions. This construction method appears to be common in the study area.

Briefly about each site. Site I. The eastern area of the Vitskha settlement can be seen early, which most likely had its own pre-Christian cult place - a stone idol, with a sacrificial square from the south (Fig. 71-79).

Site I of the settlement, compared to site II, is built on a much smaller area. It had both natural and handmade boundaries. From the W side, a small, unnamed ravine follows the site, the left bank of which was fortified in certain sections by a wall built with raised stones. Most likely it was built to protect against flooding. However, if the opinion regarding the early existence of this area as an independent settlement is acceptable in a certain period of time, then perhaps this wall had a fortification purpose.

To the south of the idol there is a wall built with dry piles (more likely, the remains of some kind of

3 T. Bibiluri is preparing a research about the settlement of Vitskha

building), which faces the western slope of the above-mentioned rocky platform from the O side (Fig. 81.82-a). Wall dimensions: length – 10.4; height on the W side – 0.7; W-2 – 1.0; Center – 0.75. Dimensions of individual stones: 1. 2.0 x 1.5 x 0.7; 2. 1.6 x 1.6 x 0.55; 3. 1.42 x 0.75 x 0.65, GPS coordinates – W – 38 T 04 35238; UTM 46 30642; H – 882 m.;

On the O side of the structure, on the N-S line – a wall made of large stones of the local rock, of which two boulders buried quite deep in the ground (or rather, covered with earth) are preserved, and at a distance of 3.5 meters from it – a well-worked rock monolith of outstanding dimensions (L – 4.2, H-1.03 (visible, buried quite deep in the ground), Q – 2.4 m.) (Fig. 83). We saw stones of similar size and more or less processed in the W section of the settlement and on the left side of the road leading from Ertatsminda to Chachubeti and from Chachubeti to Rkoni.

The above mentioned building separates the area of the idol from the residential area and blocks the massif of the rock, at the N end where the idol stone is erected.

Later, the site, as well as the entire settlement, came under the boundaries of a unified defense system, I will talk about it in detail a bit latter.

We managed to identify 11 buildings in the area, however, their number should have been much higher due to the density of the buildings. We cleaned three houses and determined: a) their plan; b) relationship with the surrounding houses.

House N1 (Fig. 84, 85). GPS coordinates: 38 T 04 353248; UTM 4630594; Dimensions: 7.1(N-S) x 3.1(W-O). For the construction of the remaining part of the walls, local rock (predominantly) and cobble stones of various types were used.

House N1a (Fig. 90). JPS coordinates: 38 T 04 353251; UTM 4630600; H – 871. Dimensions: 2.5 (N – S) x 9.0 (W-O). For the construction of the remaining part of the walls, local rock (mainly) and cobble stones of various types were used. Sizes of stones: 1. 0.6 x 0.35; 2. 0.4 x 0.3; 3. 0.42 x 0.17; 4. 0.5 x 0.38 m.

House N2 (Fig. 84,86-88). JPS coordinates: W side – 38 T 04 35246; UTM 4630608; S side – 38 T 0435251; UTM 4630651; N side – 38T 04 35 249; UTM 4630613; O side – 38 T 04 35 246; UTM 4630610; Dimensions: 7.1 (N-S) x 3.1 (W-O).

House N3 (Fig. 90). Dimensions: 7.1(N-S) x 3.1(W-O). GPS coordinates: T 04 353246; UTM 4630608; H – 873;

House N4 (Fig. 91). Dimensions: 7.6 (N-S) x 7.9 (W-O). GPS coordinates: T 04 353269; UTM4630576; H-876.

House N5 (Fig. 92,94). Dimensions: 6.3 (N-S) x 7.9 (W-O). GPS coordinates: T 04 353247; UTM46300574 – from N; T 04 353251; From UTM 4630563 H – 864 – S.

House N7 (Fig. 96,97). Dimensions: 6.4(N-S) x 7.2 (W-O). GPS coordinates: T 04 353238; UTM 4630590 – from N; T 04 353244; UTM 4630571 from S. H-869.

THE COMPLETE PICTURE WILL BE RESTORED ONLY AS A RESULT OF FULL-SCALE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS.

Site II. The second site of the unified settlement is much larger than the first. As a result of archaeological reconnaissance, we determined that the area next to the church of John the Baptist of Vitskha settlement (with our numbering – area II) is on 82460 km square. It is spread over the area (W – E – 380.0 m.; N – S – 217 m.) and is characterized by dense settlement.

The site is built on 5 natural terraces on the left bank of the Vitskha River. The two upper terraces, with a large area, are used for living, and the following three located to the south of them were used for agricultural purposes. The base of all terraces was reinforced with rocks and cobblestones (relatively rare) of different sizes (Fig. 102-105).

According to Merab Gazashvili, barley was sown on these terraces in the 70s and 80s of the last century. However, the settlement of Vitskha had turned into abandoned village since long ago. According to him, "Ivanenishi" (as the Ossetian population called it) was a deserted place even in the memory of his great-grandfather. By the way, on the W – O line of the 3rd terrace, traces of the old buildings are quite well preserved.

The area was bordered from the west by a wide and dry, rocky canyon-like sloped ravine; To the east, the site was surrounded by the single boundary of the Vitskha settlement, which was followed by a steeply sloping, wide, well-built wall with dry piles on the N-S axis. The mentioned wall did not follow the mouth of the ravine, but was separated from it by 3-4 meters (the distance depends on the outline of the ravine bank). The settlement had a natural boundary from the north – a rocky massif (Fig. 102).

The settlement areas were also separated from each other by a natural border – a rocky ravine (Fig. 98-100). As a result of intelligence, it became clear that the settlement, which consisted of several independent segments, had a rather complex and well-thought-out planning.

Due to its location, the cult center of the settlement holds a kind of dominant position – the church built in the name of John the Baptist, known among the population as the Baptist's sign, which stands on the upper N terrace, on the extreme NE side and borders the settlement from the north (Fig. 109-110-a)⁴. To the east of the church, at a distance of 9-10 meters, there is a pile of large stones, which was undoubtedly designed to strengthen the base of the terrace prepared for the construction of the church (Fig. 110-a, 113-b). Actual length of the construction – 31.0; height – 1.2 m. Dimensions of individual stones: 1.6 x 1.1; 1.3 x 1.0; 1.7 x 1.2; 0.9 x 0.7 and others.

GPS coordinates of the complex: P 0 – 38 T 04 351 52; UTM 46 305 40; H – 896; P 2 – 38 T 04 351 46; UTM 46 305 39; H – 894 m.; P 2 – 38 T 04 358 46; UTM 46 305 47; H – 895 m.;

To the north of the protective moat of the central terrace (terrace 1 on the S side of the baptistery), more or less processed monoliths are embedded at certain intervals along the entire length, separated from each other by an unequal distance (Fig. 112-114): the distance between I and II is 42.5 m.; between II and III – 35 m.; between III and IV – 79.4 m.; IV to V – 51.0 m.; V-VI – 62.0 m. The distance of individual stones from the protective wall of the terrace is also uneven; So, for example, the distance from II stone to the edge of the terrace is 20.5; from III – 33.8; from IV – 15; from V – 10.0 m; Obviously, such a difference is due to the outline of the relief, because the monoliths are located on the same line. GPS coordinates of monoliths: I – 38 T 04 351 97; UTM 46 305 79; h – 872 m.; II – 38 T 04 351 66; UTM 46 305 52; h – 870 m.; III – 38 T 04 351 34; UTM 46 305 34; h – 868 m.; IV – 38 T 04 35014; UTM 46 30480; h – 864 m.

Between monoliths 1 and 2 we found a stack of stones, which we initially thought was part of the protective wall between the two monoliths, but after cleaning it turned out to be the remains of two large structures. More on that below.

The western part of settlement II area looks very interesting, where the remains of different types of constructions made of large stones have been preserved (Fig. 112, 113). Large stones have also been used to construct several buildings. Clarifying their purpose is a matter of future research.

and also, here we have fixed the same monolith as the one in the NO corner of the settlement I area (Fig. 114). Dimensions: L – 4.7; Q-1,4; H-1.64-1.71. JPS coordinates: 38 T 04 349 41; UTM 46 304 95; H – 871 m.

Area II of the settlement is bordered from the south by three terraces of different widths, which were used for sowing different types of crops, mainly wheat. These terraces were used by the Georgian population of this section of Tedzami valley, and by the Ossetians, who came from the second half of the 19th century – for the same purpose.

4 The study of the Church of the Baptist was carried out by art critic Salome Gogolauri. Ms. Salome's work is attached to this report

Defense system. Previously, the castles built in the middle ages in the “Khertvisi” (at the confluence of two rivers) were not built here only because they were bounded by the river on two sides, but also because two roads followed these two rivers, i.e. There were crossroads as well (Khertvisi, Samshvilde, Dmanisi, Lore, etc.) [Berdzenishvili D. 1968:51] and most of the Georgian castles of the early and middle feudal times, a village of more or less size was located above it (The line is mine – T.B.) [Ibid. 53].

As I have already mentioned, Vitskha settlement is surrounded by a natural border from the east – a rather wide and sharply curved deep ravine. However, population of Vitskha was not satisfied with the natural boundary – they built a rather powerful wall with rocks and cobblestones of various sizes, which directly bordered the empty bank of the river Vitskha in the south; On the north side, area I is bounded by the massif of the rock (or small plateau) which is mentioned several times, on the N side of which an idol stone is erected (Fig. 125, 126); Area II was bordered by a rocky massif. A superficial observation shows that the eastern boundary had two walls, an inner and an outer one, and the space between them was filled with small cobblestones. How valid this assumption of mine is, there is possibility of find out only after a full-fledged archaeological research.

One point that drew attention – the wall is not built on the mouth of the ravine, but 3-4 meters away from it.

Vitskha settlement is bordered from the west side by a wide (18-24 m.), medium depth (3-5 m.) and dry, rocky ravine (Fig. 127,128). However, the name “dry ravine” is very conditional. According to my assumption, during rainfall, this ravine should not be unfamiliar with water falls. GPS coordinates: 38 T 04 34824; UTM 46 30557; H – 876-883 m.

On the right, rocky bank of the ravine, we observed the remains of a couple of small buildings (Fig. 131, 132). JPS coordinates: 38 T 04 349 41; UTM 46 304 95; H – 876 m. 10-0 meters from the remains of the building, on the SSO side, m. Gurgenidze found 3 fragments of the bottom-side of a small-sized jar burnt to a beige color (Fig. 133).

A completely uninhabitable rocky, rugged slope suggests that we are dealing here not with an ordinary dwelling, but with the remains of a guardhouse or something similar to it.

On the left bank of the ravine, we observed a section of a stone wall built with dry piles (N – S, 41 degrees from N to W). The length of the visible part of the pile is 14.5 m. One section of the wall is covered with earth. I do exclude that in case of excavation, we will be able to reveal and study the tangible part of the western protective wall of Vitskha settlement (Fig. 129, 130). GPS coordinates: 38 T 04 34890; UTM 46 305 43; H – 876 m.

To the east of this pile of the wall, 40 meters – on the N-S axis (18 degrees to the W), three medium-sized stones are located in a row. Dimensions: N – 0.7x0.6; middle – 1.0 x 0.7; S – 1.1 x 0.8 m. GPS coordinates: 38 T 04 34995; UTM 46 305 60; H – 894 m.

Even in this case, without further research, it is impossible to understand the purpose of these stones. Restoring the most complete picture of this fortification system, which is very interesting and contains many information, is possible again and again only through excavations.

At the site, we identified the remains of several dozen buildings (these preliminary data, most likely will change after the full-scale excavation), which are located to the south, southwest and southeast of the Church of John the Baptist. I consider it immature to draw conclusions about their function at this stage of the research, however, it is natural to think that most of the buildings were residential houses. Some buildings, depending on the size and planning of the people who were used to build them, are undoubtedly designed for a different purpose.

House N1 (Fig. 115). It is located in the western part of the site, 20 (+, – 3 m.) away from the canyon. Dimensions: N – S – 4.0; W – O – 4.6 m.

House N2 (Fig. 116). It is located in the western part of the site, 20 (+, – 3 m.) away from the canyon,

in the immediate vicinity of house N 1, east of it. Dimensions: N – S – 4.0; W – O – 6.0 m. GPS coordinates: 38 T 04 351 78; UTM 46305 11; h – 881 m.

House N3 (Fig. 117). It is located in the southern part of the central section of the site. Like all the houses in the settlement, they are built with medium and small stones of local rock and cobble (rarely) without mortar. Dimensions: N – S – 4.2; W – O – 5.5 m. GPS coordinates: 38 T 04 351 71; UTM 46 305 10; h – 881 m.

House N4 (Fig. 118). It is located in the southern part of the central section of the site, in the immediate vicinity of N3. Like all the houses in the settlement, they are built with medium and small stones of local rock and cobble (rarely) without mortar. Dimensions: N – S – 5.1; W – O – 7.2 m. GPS coordinates: 38 T 04 351 67; UTM 46 305 04; h – 881 m.

House N5 (Fig. 119). It is located in the southern part of the central section of the site. It is bordered from the south by house N4. Like all the houses in the settlement, it is built with medium and small stones of local rock and cobble (rarely), without mortar. Dimensions: N – S – 5.0; W – O – 6.0 m. GPS coordinates: 38 T 04 35022; UTM 46 305 03; h – 871 m.

House N6 (Fig. 120). It is located in the southern part of the central section of the site. It is bordered by house N5 from the south, and house N7 from the east. Like all the houses in the settlement, they are built with medium and small stones of local rock and cobble (rarely). Dimensions: N – S – 3.5 (+, – 0.6); W – O – 4.7 (+, – 0.3) m. GPS coordinates: 38 T 04 351 63; UTM 46 305 88; h – 879 m.

House N7 (Fig. 121). It is located in the southern part of the central section of the site. It is bordered from the west by house No. 6. Local rock and cobblestone (rarely) with medium and small stones were used as building materials. Dimensions: N – S – 3.2; W – O – 4.2 m. GPS coordinates: 38 T 04 351 47; UTM 46 305 78; h – 878 m.

House N8 (Fig. 122). It is located in the central part of the central section of the site. It is built with medium and small stones of local rock. Dimensions: N–S–3.2; W – O – 4.2 m. GPS coordinates: 38 T 04 351 37; UTM 46 305 73; h – 876 m.

House N11 (Fig. 123). 150 meters from the Church of the Baptist on the SW side. Large sizes (0.9x0.85; 1.2x1.15) were used for construction. rock stone GPS coordinates: 38 T 04 351 08; UTM 46 30618; h – 898 m.

In the central part of the site, on the extreme southern side, 4.8 m from the terrace's protective ditch, the remains of the building built with dry piles were cleared. In particular, the southern (length-8.5, width-1.7 m.) and eastern (length-3.0, width-1.7 m.) sections. The building is bordered from the N side by another rather large building (W-W – 15.0; N-S – 6.4 m.) (Fig. 124, 124-a).

Among the buildings known at this stage in the II area of Vitskha settlement, these two are undoubtedly distinguished in terms of size. They appear closer to the studied NN1, 2 and 1-A houses in the I area of the Vitskha settlement.

INSTEAD OF CONCLUSION

We have fully explored the area that will be covered with water after the completion of the Tedzami Reservoir project. Otherwise, the main part of the technical task is completed and nothing stands against of project implementation; However, it didn't happen by chance that we called this section of the fieldwork report – instead of conclusion.

Instead of conclusion, because the settlement, area of which exceeds 114,000 square meters, is distinguished by the density of the population and the abundance of buildings of various purposes, at this stage of the research, only the primary results of observation can be provided to the society interested in this topic.

Making real conclusions will be possible only as a result of scrupulous field-archaeological research. I can say with full responsibility that in the territory of Shida Kartli, there is no other settlement of

similar size and, most importantly, very well preserved from the medieval times till today.

Vitskha settlement in its scale and importance is much more than just a village-type settlement. In order to make a tangible and accurate result, in our deep belief, it is necessary to continue the study of the monument.

Due to the importance of the monument, in parallel with the implementation of the reservoir project, a full-fledged archaeological research of the Vitskha settlement should be carried out in order to avoid completely irreparable consequences caused by the expected damage of the monument, which carries a lot of historical information.

The study of the mentioned settlement is necessary and we would add – must, because it is a monument of the time when Tedzami valley and its tributaries were inhabited only by native Georgian ethnos and that all the monuments of material culture are the result of the creation of the ethnoculture of the autochthonous population... I entrust my colleagues and society to draw conclusions.

Archaeological research should be continued in order to:

Avoid destroying a certain part of the archaeological objects. In particular, a large number of buildings will be covered with water, including the lower part of the defensive border in the east, and the middle part is in the immediate vicinity of the flood zone, which obviously increases the risk of their damage – destruction;

Study terraces 1-3 and partly 4 of the settlement located in the flood zone;

Reveal the layers of the early settlement period;

Determine the place and role of the settlement, among the existing settlements in the upper part of the Tedzami basin (and not only);

The ethnic history of the settlement should be studied, which will give us the key to present a real picture of the past of the Tedzami valley population;

Fully explore the place considered to be a pagan place of worship, the study of which will reveal many interesting details;

Study the fortification system of the settlement. This is important, as in our reality there are not many defensive buildings of the medieval period, taken separately;

Trace the origins of such a dense and quite extensive settlement.

Determination of the entire spectrum of Vitskha population functioning (type, density, main branches of farming, time frames) should be carried out; This is possible only as a result of stationary archaeological research.

a) Complete archeological-ethnographic, historical-geographical and artistic research of the basins of the Tedzami and its upper waist tributaries;

b) The well-preserved and, most importantly, multifaceted interesting settlement in the area bordering Shida and Zemo Kartli will be comprehensively and fully studied;

c) A settlement that will enrich our knowledge for the study of the era with a number of noteworthy information;

d) The conservation-restoration project of the one-nave church of the Baptist will be prepared;

And, finally, at all stages of the expedition work, both in the field and in theoretical research, undergraduate and master's students of the relevant specialties of the Tbilisi State Art Academy are involved. So, this project is especially valuable.

BIBLIOGRAPHY:

A. Writtern Sources

1. Batonishvili Vakhushiti. Description of the Kingdom of Georgia. Convention of Kartli, IV. Edited by S. Kaukhchishvili. Tbilisi 1973.
2. Beri Egnatashvili. New Kartli life Convention of Kartli, II. Edited by S. Kaukhchishvili. Tbilisi 1959.
3. Guldenstedt's trip to Georgia. G. Gelashvili edition. 1. Tbilisi 1962.
4. Documents from the social history of Georgia, edited by N. Berdzenishvili. Vol. 1. 1940
5. Vakhtangashvili M. For the settlement of Ossetians in the 19th century and the first quarter of the 20th century. Dissertation for the academic degree of Doctor of History. Tbilisi 2017.
6. Mroveli Leonti. The life of Georgian kings... Convention of Kartli, I. Edited by S. Kaukhchishvili. Tbilisi 1955.
7. Mroveli Leonti. Chronicles of Kartli/Matiane Kartlisai. Convention of Kartli, I. Edited by S. Kaukhchishvili. Tbilisi 1955.
8. Orbeliani P. The story of Kartli. E. Tsagareishvili's edition. "Science". Tbilisi 1981. Juansheri. Life of Vakhtang Gorgasali. Convention of Kartli, I. Edited by S. kaukhchishvili. Tbilisi 1955.
9. Juansher. Life of King Vaxtang Gorgasali, Convention of Kartli, I. Edited by S. Kaukhchishvili. Tbilisi 1955.
10. Ioseb Didmouraviani from Tiflis. Researched and edited by G. Leonidze. Tbilisi 1939.

b. literature

1. Beridze V. The architecture of Samtskhe. Tbilisi 1955.
2. Berdzenishvili D. Some issues of the study of castles. Dzeglis Megobari, N14. 1968.
3. Berdzenishvili D. Historical-geographical intelligence in the areas of Tedzami, Khovle and Ateni. XIII scientific conference of graduate students and young scientific workers. Tbilisi 1971.
4. Berdzenishvili D. Essays on the historical geography of Georgia. Zemo Kartli – Tori, Javakheti. "Metsniereba/Science", Tbilisi 1985.
5. Berdzenishvili N. Issues of Georgian history, I. Tbilisi 1963.
6. Berdzenishvili N. Issues of Georgian history. Materials for historical geography of Georgia. second edition. Ed. d. Berdzenishvili. "Metsniereba", Tbilisi 1990.
7. Gamrekeli V. Trade connections between Eastern Georgia and the North Caucasus in the 18th century. Tbilisi 1968.
8. Gvasalia J. Essays on the historical geography of Eastern Georgia – "Shida Kartli", 1983.
9. Gvritishvili D. Essays from the history of Georgia (XV-XVII centuries), Vol. 2. Tbilisi 1965.
10. Vakhtangashvili M. For the settlement of Ossetians in XIX century and first quarter of XX century. Dissertation for the academic degree of Doctor of History. Tbilisi 2017.
11. Makalatia S. Tedzami valley. Tbilisi 1959.
12. Topchishvili R. Ethnohistory issues of Osset settlement in Georgia and Shida Kartli. Tbilisi 1997.
13. Makalatia S. Borjomi ravine. Tbilisi 1955.
14. Makalatia S. Lekhura ravine. Tbilisi 1967.
15. Makalatia S. Ateni ravine. Tbilisi 1957.
16. Makalatia S. Kavtura ravine. Tbilisi 1960.
17. Melixet-Begi L. From an archaeological trip to the Kavtura ravine in 1923. Tbilisi University reporter. Tbilisi 1925.
18. Muskhelishvili D. The main issues of historical geography of Georgia, 1. Tbilisi 1977.
19. Muskhelishvili D. The main issues of historical geography of Georgia, 2. Tbilisi 1980.

20. Muskhelishvili L. An attempt to find out the genealogy of the Torahs. BGSM/SSMM. X-B. Tbilisi. 1940.
21. Muskhelishvili L. Issues of the historical geographer of Georgia N. Berdzenishvili's works. "Matsne", N2. Tbilisi 1965.
22. Rcheulishvili L. Old settlements in the vicinity of Borjom-Bakuriani. Essays on the history of Georgian art. Tbilisi 1994.
23. Tatishvili T. Materials for historical geography of Tana valley. Historical-geographic collection of Georgia. Vol. 2. Tbilisi 1964.
24. Kubaneishvili S. Chrestomathy of old Georgian literature, Vol. 1. Tbilisi 1996.
25. Chitaia G. A brief report of the ethnographic expedition of the Ksani ravine. "Moambe", IV. Tbilisi 1939.
26. Kharadze K. Historical Geography of Georgia, Shida Kartli. Tbilisi 1992.
27. Javakhishvili Iv. The King of Georgia and his rights. Work in 12 volumes. Vol. 12. Tbilisi 1998.
28. Javakhishvili Iv. The history of the Georgian nation. Work in 12 volumes. Vol. 3. Tbilisi 1982.
29. Dumbadze M., Lomidze B., Lortkipanidze M. On the history of mountainous Kartli in the V-XVIII centuries. Collection "Peculiarities of Socio-Economic Development of the Georgian Highlands in the Age of Feudalism". Tbilisi 1983.
30. Haxthausen. Transcaucasian region, part II. St. Petersburg 1857 (In Russ.).
31. The latest geographical and historical news about the Caucasus, collected and updated by Semyon Bronevsky. Part one. Moscow 1823 (In Russ.).
32. Kharadze K. Origin and development of toponyms of Shida Kartli, collection. "Ossetian inquire". Tbilisi 1994 (In Russ.).

Fig. 1. Chachubeti. Church of the Virgin Mary. Photo by T. Bibiluri

**Fig. 2. Vill. Chachubeti.
View from the SO;**

**Fig. 3. Vill. Chachubeti.
Dwelling habitation.
View from the SOO.
Photos by T. Bibiluri**

Fig. 4. “Long Stone Barrow-I”. Photo by T. Bibiluri

Fig. 5. “Long Stone Barrow-II”. Photo by T. Bibiluri

Fig.6. “Long Stone Barrow – III“, before removing the grass

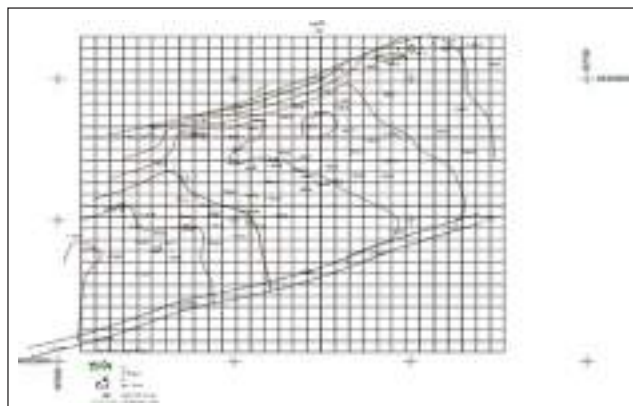

Fig.7. Archaeological net

Fig. 8. The process of removing the cover

**Fig. 9. After preparation
(Photo by T. Bibiluri)**

Fig. 10. “Long Stone Barrow-IV “

Fig. 11-12. “Long Stone Barrow – V”; “Long Stone Barrow –VI” (Photo by T. Bibiluri).

**Fig. 13,14. The remains of wall-I. In front of Vitskha settlement.
On the bank of riv. Tedzami.**

Fig. 15. The remains of the wall- II.

Fig. 16. The remains of the riprap

Fig. 17-18. The remains of the wall – III (Photo by T. Bibiluri)

Fig. 19. Settlement I (Tkemlana-I).

**Fig. 20. Settlement I (Tkemlana-I).
House N2**

**Fig. 21. Settlement I (Tkemlana-I).
House N4**

**Fig. 22. Settlement I (Tkemlana-I).
House N7**

**Fig. 23. Settlement II (Tkemlana-II).
дом N1**

**Fig. 24. Settlement II (Tkemlana-II).
House N2**

**Fig. 25. Settlement II (Tkemlana-II).
House N3**

**Fig. 26. Settlement II (Tkemlana-II).
House N4**

**Fig. 27. Settlement II (Tkemlana-II).
House N5**

**Fig. 28. Settlement II (Tkemlana-II).
House N6**

Fig. 29, 29-a. Settlement III (Tkemlana-III). House N1, N2. Photo by T. Bibiluri

**Fig. 30. Settlement IV (Tkemlana-IV).
House N1**

**Fig. 31. Settlement IV (Tkemlana-IV).
House N2**

**Fig. 32. Settlement IV (Tkemlana-IV).
House N3**

**Fig. 33. Settlement IV (Tkemlana-IV).
House N4**

**Fig. 34. Settlement IV (Tkemlana-IV).
House N5**

**Fig. 35. Settlement IV (Tkemlana-IV).
House N6**

Fig. 36. Settlement IV (Tkemlana-IV). House N7

Fig. 37,38. Settlement V (Tkemlana-V). House N1, house N2. Photo by T. Bibiluri

Fig. 39. Settlement VI (Tkemlana-VI). General view

**Fig. 40. Settlement VI (Tkemlana-VI).
House N1**

**Fig. 41. Settlement VI (Tkemlana-VI).
House N2**

Photo by T. Bibiluri

**Fig. 42. Settlement VI (Tkemlana-VI).
House N3**

**Fig. 43. Settlement VI (Tkemlana-VI).
House N4**

Fig. 44. Settlement VI (Tkemlana-VI). Large oval building N5

Photo by T. Bibiluri

Fig. 45-47. Settlement VIII. Remains of a large oval building N1.

Photo by T. Bibiluri

Fig. 48-51. Settlement IX

Fig. 52-53. Eklesiisgora (Church Hill) I.

Photo by T. Bibiluri

**Fig. 54. Eklesiisgora I. Riverside terrace.
Agricultural district of the settlement**

Fig. 55. Eklesiisgora – I. House N1

Fig. 56. Eklesiisgora – I. House N5

Photo by K. Pachoshvili

**Fig. 57. Settlement 11. Eklesiisgora – II.
House N2.**

**Fig. 58. Eklesiisgora – II.
House N3.**

Photo by T. Bibiluri

Fig. 59. Eklesiisgora – II. House N5.

Fig. 60. Eklesiisgora – II. House N6.

Fig. 61,62. In the 80s of the 20th century, a large massif of soil was cut off as a result of the flooding of the Tedzami river.

Photo by T. Bibiluri

Fig. 63, 64. The left bank of Tedzami river. "Natsisqvilari" (remnants of mill), general view of the settlement and the remains of the N1 building.

Photo by K. Pachoshvili

Fig. 65-65-b. Right bank of Tedzami river – settlement N14. Near of Rkoni village

Photo by T. Bibiluri

Fig. 66. Tedzami and Vitska rivers, view from N. Photo by T. Bibiluri

Fig. 67. Vitskha settlement, view from the south. Photo by T. Bibiluri

Fig. 67-a. Vitskha settlement, view from NNW. Photo by T. Bibiluri

Fig. 68. The natural border of Vitskha settlement, view from N. Photo by T. Bibiluri

Fig. 69. The natural border of Vitskha settlement, view from N – dry ravine. In the background – an idol

Fig. 70,70-Riv. Vitskha – Natural border of settlement, view from S and SW

Fig. 71, 71-a. Vitskha – The natural border of settlement from W

Fig. 72,73. A pagan idol. View from the Church of the Baptist.

Photo by T. Bibiluri

Fig.74. A pagan idol. View from NOO. Photo by T. Bibiluri

**Fig. 75-77. A pagan idol. Details of inserting the idol stone into the base.
View A.-B. from N; C. – from NOO.**

Photo by T. Bibiluri

**Fig. 78. Pagan idol. Some distance away: Tedzami river, vill.
Rkoni and Rkoni Castle. View from NOO.**

Photo by T. Bibiluri

Fig. 79-80. A mass of rock, at the N end of which stands an idol.

Fig. 81,82. The ravine to the east of Vitskha settlement

Fig. 83, 83-a. A wall built with dry piles on the SW-side of the idol

Fig. 84. The monolith on the S side of the dry pile wall

Fig. 85. Vitskha settlement. District I. House NN 1,2. View from the baptistery.
Photo by T. Bibiluri

Fig. 86,87. Vitskha settlement. District I. House N1и N2 after green covering and surface cleaning. View from the baptistery.
Photo by T. Bibiluri

Fig. 88,88-a. Vitskha settlement.
District I. House N2,
the details of wall pile

**Fig. 89-90. Vitskha settlement. Site I. Conservation process of house N2;
House 1-a**

Fig.91. Site I. House N3.

Fig. 92. Site I. House N4.

View from NNW. Photo by T. Bibiluri

**Fig. 93-94. Vitskha settlement. Site I. House N5. View from NNW; House N5. The
remains of wall pile (N). View from SSW.**

Photo by T. Bibiluri

Fig. 95. Vitskha settlement. House N6.

Fig. 96. After partial cleaning from the green cover. View from NNW.

Photo by T. Bibiluri

Fig. 97-99. Vitskha settlement. A ravine separating sites

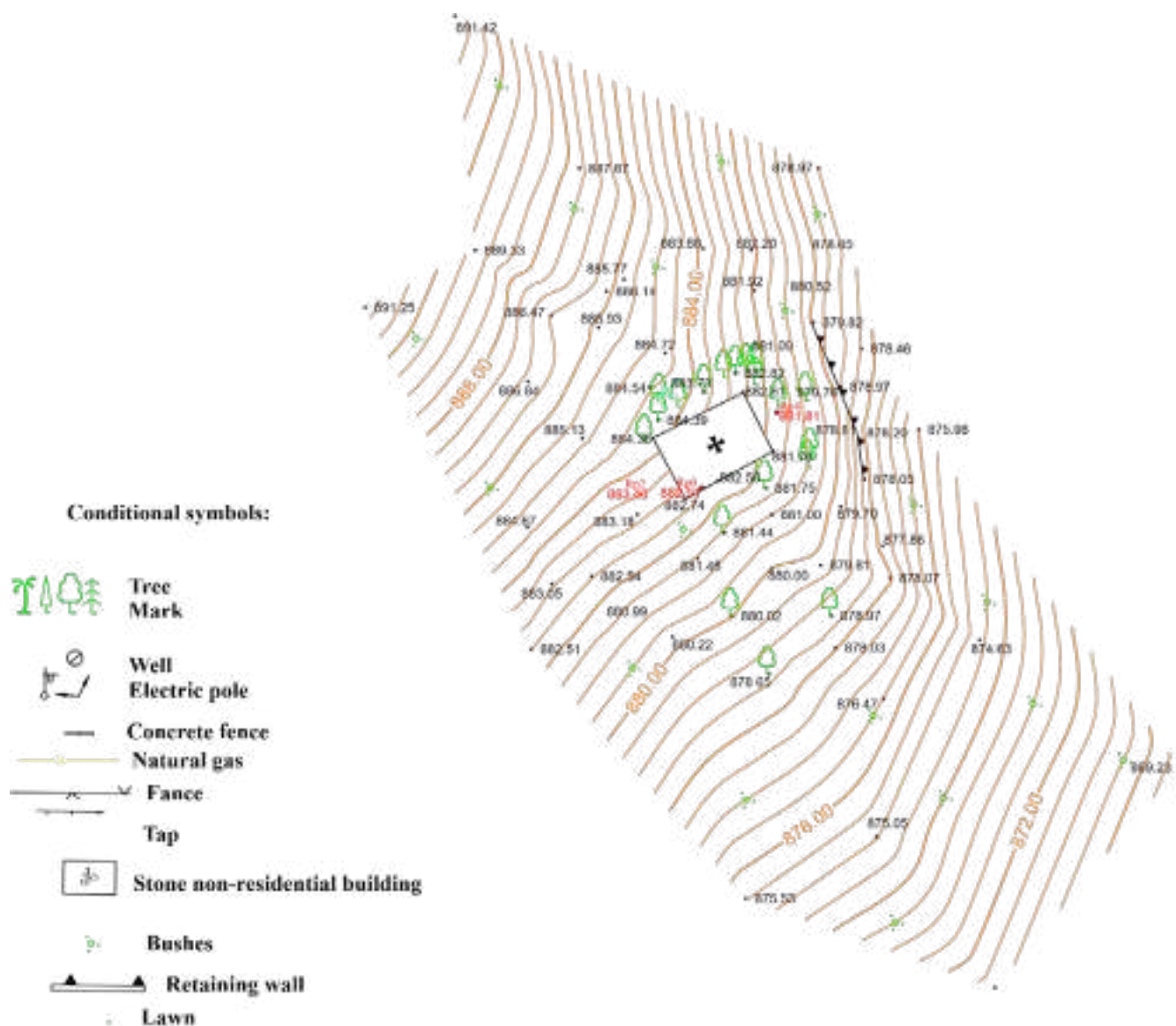

Fig. 100. Vitskha settlement-II. Section of the Church of John the Baptist. Topo-plan.

Topographer N. Kavlashvili

Fig. 101,102. Vitskha settlement. Site II. Terraces

Fig. 103,104. Piling of stone for reinforcement of the central terrace

Fig.105,106. Lower, Pile of reinforcing stone for the 1st terrace

Fig. 107,107-a. Lower, Pile of reinforcing stone for the 1st terrace

**Fig. 108. Vitskha settlement. The Church of the Baptist (“Baptist Niche”).
View from W; 108-a – View from S.
Photo by T. Bibiluri**

**Fig. 109. Vitskha settlement. Church of the Baptist, view from NNW.
Fig. 109-a – View from SOO. In the foreground – the foundation of the terrace,
created by monoliths. Photo by T. Bibiluri**

**Fig. 109-b. Vitskha settlement. Church of the Baptist. A foundation created by
monoliths. Photo by T. Bibiluri**

**Fig. 110-110-b. Vitskha settlement.
Site II. Monolith on the O – W axis. View from O.
Photo by T. Bibiluri**

Fig. 111-113. Monoliths in the W-part of the settlement

**Fig.114. Vitskha. Site II. part W.
House N1**

**Fig. 115. Vitskha. Site II. part W.
House N2**

**Fig.116. Vitskha. Site II. Part W.
House N3**

**Fig.117. Vitskha. Site II. Part S.
House N4**

**Fig.118. Vitskha. Site II. Part S.
House N5**

**Fig. 119. Vitskha. Site II. Part S.
House N6**

**Fig. 120. Vitskha. Site II.
In the Part of SW. building N7**

**Fig. 121. Vitskha. Site II.
In the Part of SW. building N8**

Fig. 122. Vitskha. Site II. Part SW. Building N11

**Fig. 123. Vitskha. Site II.
Large building**

**Fig.123-a. Conservation-reclamation
process**

Fig. 124,125. Vitskha settlement. O section of the fence

Fig. 126,127. Vitskha. Site II. A ravine bordering the W side

Fig. 128,129. Vitskha. District II. The fence of W side

**Fig. 130, 131. Vitskha settlement.
W side, right bank of the canyon,
Building N 0**

Fig. 132. Fragment of the bottom and side of bowl

Fig. 133. Passing road in the village Saorbis (today – Picesi)

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

ОТЧЕТ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ В ЗОНЕ СТРОИТЕЛЬСТВА ВОДОХРАНИЛИЩА ТЕДЗАМИ И НА ПРИЛЕГАЮЩЕЙ ТЕРРИТОРИИ 2019 Г.

Темур Бибилури, Александр Нонешвили, Иванэ Бибилури, Каха Пачошвили

*„Что касается исторического прошлого этого ущелья, оно до сих пор
не исследовано, поэтому мы менее знаем о нем“
(проф. Серги Макалатиа)*

ВСТУПЛЕНИЕ

Государственным ООО «Мелиорация Грузии», между деревнями Чачубети и Ркони (Шида Карти, муниц. Каспи), в верховьях р. Тедзма, планируется строительство водохранилища. Экспедиция НКО «Наследие Грузии» (председатель доктор Каха Трапаидзе) под руководством д-ра Теимураза Бибилури¹ провела комплексное археологическо-искусствоведческое исследование в зоне работ и на прилегающей территории (основание – договор о специальных закупках 483/19-2019.29.VIII; удостоверение о проведении археологических работ N 6/17/109-2019.28.10)².

Общий обзор. А. Историко-географический контекст:

- 1 Состав экспедиции: Руковод. – д-р Темур Бибилури; научн. Консультант – д-р. Каха Трапаидзе, менеджер – Гиорги Трапаидзе, археологи – д-р. Александре Нонешвили, магистр Иванэ Бибилури; искусствовед – Саломе Гоголаури; архитектор – Кахи Пачошвили; топограф – Нодар Кавлашвили; фотофиксация – Темур Бибилури, Иванэ Бибилури, Кахи Пачошвили, Ана Чоладзе; студенты Тбилисской Академии Художеств – Нели Гачечиладзе, Микаэл Гургенидзе, Мариам Заридзе, Кристине Касрадзе, Ана Чоладзе; рабочие-препараторы – Симон Ахалкаци, Нодар Кавлашвили; фотофиксация – Темур Бибилури, Иванэ Бибилури, Кахи Пачошвили, Ана Чоладзе; студенты Тбилисской Академии Художеств – Нели Гачечиладзе, Макаэл Гургенидзе, Мариам Заридзе, Кристине Касрадзе, Ана Чоладзе; рабочие-препараторы – Симон Ахалкаци, Бесик Гочиашвили, Николоз Макарашвили, Мурман Кавтиашвили, Хвтисо Меребашвили, Генади Оханашвили, Хвича Папиашвили, Зура Кикодзе, водители – Теимураз Кубаташвили, Зураб Джавахишвили. Нашим проводником был житель дер. Ркони – г-н Мераб Газашвили, за что мы чистосердечно его благодарим.
- 2 Благодарим за оказанную помощь главу службы информационных систем Национального агентства защиты памятников культурного наследия Грузии г-жу Леилу Туманишвили, а также сотрудников агентства – г-на Тенгиза Чолокашвили и г-на Гиоргиа Бурджанадзе.

1. Письменные сведения о долине Тедзами и ее притоков. В грузинских нарративных исторических источниках, за исключением энциклопедического труда Вахушти Батонишвили «Описание царства Грузинского» (1973), нет источников о долине Тедзмы, даже грамоты в этом плане не дают сведений.

У нас имеется уникальный своим содержанием и информацией памятник, датированный 1259 г., сохраненный усилиями акад. Эквтиме Такаишвили – грамота о пожертвовании эриставт-эристави (великого князя) Кахи Торели монастырю Ркони; надпись в маленькой церкви в Ркони сохранила нам весть об уничтожении Рконского монастыря и близлежащих населенных пунктов ордами Тамерлана; есть еще несколько источников, но они не способствуют продвижению в исследованиях данного микрорайона.

Одно можно сказать наверняка – исследуемая территория, наряду с большей частью долины Тедзами, с XII-XIII вв. входила во владения Торели (Джавахишвили), о чем четко говорит грамота Кахи Торели о дарах церкви Ркони; позже она переходит во владения Саакадзе, хотя материальных источников того времени (не считая строения монастырского комплекса Ркони) нет – среднее и верхнее течение Тедзами с археологической, этнографической и культурно-географической точки зрения практически не исследовано.

В вышедшем в 1959 г. историко-этнографическом очерке о долине Тедзами о вышеозначенном факте писал проф. С. Макалатиа: «Что касается исторического прошлого этого ущелья, оно до сих пор не исследовано, поэтому мы менее знаем о нем». Исследователь с сожалением отмечал, что «только по известным памятникам материальной культуры и обрывочным письменным упоминаниям можно хотя бы в общих чертах осветить историческое прошлое локации».

С памятниками материальной культуры возникает проблема, т.к. исследуемый участок Тедзами, как уже было отмечено, фактически не изучен с археологической, историко-географической и этнографической точки зрения.

Даже через шестьдесят лет после публикации вышеупомянутого труда покойного ученого ситуация практически неизменна – даже не упоминая серьезную интердисциплинарную работу, со стороны отдельных направлений науки не было проведено никаких исследований.

Ситуация по изучению прошлого этого довольно важного района, на сегодняшний день, даже ухудшилась; по некоторым направлениям (почти все сегменты ономастики, этнография) многие признаки прошлых эпох либо безнадежно утеряны, либо настолько искажены, что их первоначальные наименования невозможно определить. К сожалению, причина до боли банальна – в этой части долины население несколько раз практически целиком изменилось – одну группу этнических грузин заменила другая, которую в 40-50ых гг. прошлого века переселили в Квемо Картли (Самгори) и Кахети (Дедоплисцкаро). Место грузинского населения, по причине сложности времен, а также другим объективным или субъективным причинам, занимает пока инфильтрированное в позднее средневековье с Северного Кавказа в Шида Картли, а затем, со второй половины XIX в., массово переселенное по причине жадности и недальновидности местной аристократии осетинское население, а начиная с 90ых гг. XX в. местность остается практически ненаселенной.

Выходит, что внешние факторы и не очень разумное отношение местного населения к собственной территории вызвало много отрицательных моментов и деструкционных аспектов, следствие чего мы пожинаем в некоторых регионах Грузии и, ежели отношение не улучшится, дальше станет только хуже...

ОБЗОР ПРОВЕДЕННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ РАБОТ

На чачубетско-рконском участке Тедзами остались следы интенсивной жизнедеятельности, что особо видно на примере двуречья Тедзами с ее притоками Вицха, Эклесиисцкали и Пицеси, где на покатых от природы склонах нами было зафиксировано не одно сельбище, крупное или мелкое, разделены эти поселения были сухими оврагами каньонного типа, подобная густота поселения не удивительна, ибо до Ркони «... плодородна Тедзами лозами и фруктами», какое заявление подтверждено современными топонимами – Навенахари (бывший виноградник), Нацисквилари (бывшая мельница), также добавим неплохие условия для животноводства в тех краях, хотя не только вышеперечисленные факторы определяли интенсивное освоение территории человеком.

Верховья реки (в окрестностях Чкопиани и Ркони) богаты рудой – «тут много металла свинца, говорят, что и свинца»;

Через долину Тедзами проходили как торговые пути, так и важные военно-стратегические дороги, с помощью которых исследуемый регион был связан с: а. верхним и нижним участками Тедзами; б. долиной Тана; в. Тор-Джавахети и др. Остатки и след от этих дорог кое-где проглядываются и сегодня (рис.133).

Следовательно логично, что освоение этого локального района в Шида Картли началось издревле и продолжалось до позднего средневековья.

На сегодняшний момент старейшим из материальных памятников Тедзами является трехнефная базилика богородицы второй половины VII в. из монастырского комплекса Ркони, хотя есть надежда на обнаружение более древних памятников в результате будущих исследований.

Первостепенной целью экспедиции было изучение уже известных и выявление новых археологических и этнографических объектов, попадающих в ареал затопления, на первом этапе был проведен учет и исследование всех памятников такого типа.

Культурно-исторические объекты, обнаруженные экспедицией, были классифицированы в несколько групп: 1. Длинные каменные насыпи на правом берегу Тедзами; 2. Малые и средние сельбища на участках суши между Тедзами и ее левыми притоками 3. Остатки отдельных строений на обоих берегах Тедзами; 4. Стены сухой кладки, в основном на правом берегу; 5. Большое поселение, которое стоит обособленно от памятников, обнаруженных в зоне исследования.

Мы начинаем краткое описание зафиксированных объектов с длинных каменных насыпей на нескольких участках правого берега Тедзами.

I. Длинные каменные насыпи – На правом берегу р. Тедзами (в основном), на некоторых участках территории между сел. Чачубети и сел. Ркони нами зафиксировано несколько насыпей из гальки разной длины и ширины.

Во избежание любых недоразумений мы решили очистить один из них, расположенный в 2.8 км. от Чачубети (насыпь III; рис. 7-9) с координатами 38 Т 0437050; UtM 4632855; Н – 788 м. Непосредственно на берегу реки есть еще одна насыпь, которую можно считать бутом из средних и крупных камней (насыпь N3-а; рис. 10) с координатами: 38 Т 0437110; UtM 4632903; Н – 787 м. (рис. 11)

При снятии слоя травы и поверхностной препарации выяснилось, что это насыпи из гальки, нанесенной рекой при сезонном половодье, которым местные жители дали кое-какую упорядоченность, опять-таки для укрепления речного берега – половодье Тедзами, как это бывает с горными реками, весьма бурное. След одного из таких наводнений был обнаружен нами между Чачубети и Ркони, в месте Нацисквилари, где невооруженным глазом виден обвал большого пласта почвы, вызванный наводнением в 80-х гг. прошлого века (рис. 55,56). Оборонительные стены и буты. На исследуемом участке, в основном на правом берегу Тедзами, были обнаружены стены сухой кладки из гальки и скальной породы. В двух случаях были использованы хорошо

обработанные прямоугольные камни среднего размера.

Остаток стены I. (рис. 13,14). Напротив сельбища Вицха, на правом берегу р. Тедзами. Исходя из расположения стены, возможно поселение на обоих сторонах малого оврага, о чем дает понять остатки галечной кладки в двух-трех местах. Чуть позже камни сельбища были использованы для укрепления новой дороги от массы, пригнутой рекой.

Характеристики стены. Кладка – сухая; материал – малая и средняя галька; сохранилось 3-4 ряда. Размеры. Фактическая высота – 0,67-0,82; длина – 1,3,1,45; размеры отдельных камней: 0,45x0,67; 0,56 x 0,72 и др. Координаты: 38 Т 0435804; UTM 4631062 (+, – 3 м.); Н-835 м.

Остаток стены II. (рис. 15). В 200 м. к западу от описанной стены, возможно возведена с той же целью. Описание стены: сухая кладка; галька удлиненной формы; сохранилось 2-3 ряда. Размеры: фактическая высота – 0,5-0,7; длина – 6-7 м.; размеры отдельных камней: 0,2x0,30; 0,24 x 0,4 и др. Координаты: Т 0435657; UTM 4630809 (+, – 3 м.); Н-852 м.

Остаток стены III. (рис. 17,18). На правом берегу Тедзами, на правой стороне автомобильной дороги, ведущей в Ркони. Эта стена из средних прямоугольных камней, бесспорно была возведена для укрепления берега, другую функцию, исходя из ее местоположения, невозможно представить. Описание стены – сухая кладка из гальки среднего размера; 10-12 рядов. Размеры: фактическая высота – 1,1-1,45; длина – 9,8-11,5; размеры отдельных камней: 0,2x0,45; 0,28 x 0,52; 0,31 x 0,62 м. и др. Координаты: 38 Т 0435562; UTM 4630739 (+, – 3 м.); Н-842 м.

Остаток бута (рис. 16). На низине под сельбищем сохранилась часть бута, построенная из гальки и скальной породы сухой кладкой. Сохранившаяся длина – 11,7 м.; координаты: 38Т0435827; UTM 4631487; Н – 836 м.

III. Сельбища. Большинство сельбищ или отдельных жилищ расположено на левых берегах Тедзами и его притока Вицха. Маленькие сельбища расположены на скальных террасах речных берегов, крупные же – террасообразно, на менее пологих склонах, покрытых в основном зарослями клена и граба.

Из маленьких и средних сельбищ в исследуемом микрорайоне особо четко выделяется сельбище, раскинувшееся на крупной площади в двуречье Тедзами и Вицха, о котором речь пойдет чуть позже.

Строения в сельбищах выполнены в сухой кладке, с использованием как гальки, так и скальных пород, в основном необработанных или слегка отесанных, лишь изредка встречаются хорошо обработанные камни.

Повторяя вышесказанное, можно заявить, что верховья и средняя часть бассейна Тедзами были интенсивно освоены человеком хотя бы с развитого средневековья – практически на всех склонах Тедзми и ее притоков Вицха и Шавцкала, пригодных для жилья, встречаются сельбища или следы хозяйственной деятельности человека.

Нами был зафиксирован целый ряд поселений на левом берегу Тедзами, в 1-1,2 км. к востоку от поселения Вицха, а два сельбища – через каньон к западу от того же поселения.

Все эти поселения объединяют следующие признаки: а. Все выстроены на покатых террасах скалистого берега; б. Все строения возведены сухой кладкой, с использованием песчаника местных скал и гальки. Несмотря на их близкое расположение, общность и, в некоторых случаях, фрагментарность, ниже приведены краткие описания каждого, по направлению от Чачубети до Ркони.

Вкратце о каждом объекте.

Сельбища в Ткемлана. Житель сел. Ркони (ошибочно называемой сельбищем, хотя там постоянно живет два семейства), 70 летний Мераб Газашвили, бывший нашим проводником, зовет один участок левого берега Тедзами Ткемлана.

Сельбищам, выявленным там, мы дали, кроме общей нумерации, и внутренние номера, напр. сельбище №1 (Ткемлана – 1). Всего в Ткемлана нами были обнаружены остатки шести сельбищ на пологих и менее пологих скалистых склонах Тедзами.

Для некоторых поселении было выбрано более-менее ровное место покрытое грабом и кустарниками, не дающее возможности для точной фиксации строения, а для других – отвесные скалы.

Сельбище **№1** (Ткемлана – 1) расположено на скалистой покатой террасе между безымянным оврагом («песчаный овраг» согласно нашему проводнику) и Эклесиисцкали. Были зафиксированы остатки семи строения, выполненных сухой кладкой из средних и маленьких галек и скальной породы, два из которых были практически полностью округлыми в планировке. Удалось замерить параметры четырех строения. Дом N1 (рис. 19). – N-S – 12 – 13; NOO – SWW – 4,0; дом N2 (рис. 24). NWW – SOO – 3,0; дом N 4 (рис. 21). – NOO – SWW – 7,8; дом N 7 (рис. 22). – N-S – 12 – 2,8; O –W – 2,6.

Также, как и в других сельбищах верхней части бассейна Тедзами, сохранился только один ряд стен. Координаты: W – 38T04 35650; UtM 4631777; Н – 821 м.; O – 38T04 35653; UTM 4631787; Н – 821 м. – нижняя терраса; 38T0435942; UtM 4631597; Н – 831м. – верхняя терраса.

Сельбище **№2** (Ткемлана – 2) (рис. 23-28). Сравнительно большое сельбище к западу от Ткемлана 1, выстроенное на не очень покатом склоне, покрытом грабом. Со стороны O сельбище ограничено сухим безымянным оврагом. Способы и материалы строительства такие же, как и в остальных современных ему памятниках. Размеры строения: дом N1 (рис. 23)– N-S – 10,0 – 1,1; дом N 2 (рис. 24) – N – S – 12,0; W – O – 10,0; дом N 3 (рис. 25) – NWW– SOO – 3,0; дом N 4 (рис. 26) –W–O –4,0; N – S – 5,2 м.; дом N5 (рис. 27). W – O – 5,5; N– S – 5,4 м.; дом N 6 (рис. 28). W – O – 2,6; N – S – 4,2 м. Координаты: W – 38T04 36067; UtM 46 31808; Н – 821 м.; O – 38T04 356073; UtM 4631822; Н – 820 м. – нижняя терраса.

Сельбище **№3** (Ткемлана – 3) (рис. 29,29-а). Сельбище Ткемлана – III расположено в 200 м. к западу от Ткемлана – 2 и занимает малую площадь. Были зафиксированы остатки двух строения. Координаты: 38T0436747; UTM-4642458; Н – 843 м.

Сельбище **№4** (Ткемлана – 4) Тут, как и в сельбище N1, некоторые здания имели округлую форму в основании. В большинстве строения сохранился только один ряд стен, за исключением здания N5, на SOO стороне которого нами зафиксировано 4-5 рядов каменной кладки.

Сельбище практически полностью покрыто грабом, разными кустами и сухой травой. Несмотря на интенсивность зарослей, получилось замерить два здания, которые не особо отличаются от размеров здания в других сельбищ. Данные некоторых здания: дом N1(рис. 30). N-S – 7,0; дом N2 (рис. 31) – NOO – SWW – 8,4; дом N3 (рис. 32) – NOO – SWW – 9,7 (+, – 1,0 м.); дом N5 (рис. 34) – NOO – SWW – 6,2; дом N4 (рис. 33); дом N6 (рис. 35); дом N7 (рис. 36); координаты: 38T0436723; UtM 4642414; Н – 849 м.

Сельбище **№5** (Ткемлана – 5) (рис. 20-26). Сельбище расположено на не очень покатом склоне, густо покрытом грабом (рис. 28-34).

В сельбище были обнаружены строение практически овавной планировки, с округленными углами. В строениях, в отличие от других сельбищ, использованы гораздо более крупные скальные породы и галька (1,0 x 0,8; 0,9 x 0,8; 0,75 x 0,54 и т.д.).

Размеры отдельных строения: дом N1 (рис. 36) – 9,0 x 8,0; дом N3 (рис. 39) – 11,0 x 9,7 и т.д. Даже на их фоне выделяется практически полностью округлое строение N6 13,5 м. в диаметре. Координаты: 38T0436671; UtM 4642387; Н – 847-852 м.

Сельбище **№6** (Ткемлана – 6) (рис. 39-44). Сельбище выстроено на левом берегу Тедзами, между безымянным оврагом и Эклесиисцкали на первой террасе, в 120-130 м. от сельбища N7. В сельбище зафиксированы остатки 7 строения, из которых мы приводим фотографии и координаты

пяти. Здания настолько повреждены и покрыты зарослями, что их размеры и планировку практически невозможно было установить. Дом N1 (рис. 40). Координаты: 38T0435840; UtM 4631516; Н – 831 м.; дом N2 (рис. 41). Координаты: 38T0435854; UtM 4631658; Н – 828 м.; дом N3 (рис. 42). Координаты: 38T0435854; UtM 4631658; Н – 828 м.; дом N4 (рис. 43). Координаты: 38T0435830; UtM 4631518; Н – 833 м. Дом N5 (рис. 44). Координаты: 38T0435832; UtM 4631528; Н – 837 м. Несколько сельбищ было зафиксировано на левом берегу Тедзами, между безымянным оврагом и Эклесиисцкали.

Сельбище **N7** Расположено между безымянным оврагом и сельбищем 8. Назвать его сельбищем можно очень условно – осталось до десяти разбросанных камней.

Сельбище **N8** (рис. 45-47). Наподобие сельбища N6, оно тоже построено на левом берегу Тедзами, между безымянным оврагом и Эклесиисцкали, только не на первой, а на второй террасе, в 120-130 м. от сельбища N1, в удалении 260-280 м. от берега. Размеры: W – O – 190 (+, – 10) м.; N – S – 65 (+, – 10) м. Здания настолько плохо сохранены, что план и размеры, помимо одного, практически невозможно установить. Здание – 1, овальная планировка: диам. – 12,8 (+, – 1) м. Координаты сельбища: 38T0433562; UtM 4631647; Н – 845 м.

Сельбище **N9** (рис. 48-51). Сельбище располагается на покатой скалистой 1ой террасе между безымянным оврагом и Эклесиисцкали, на расстоянии 180-220 м. от Тедзами, по левому берегу. Размеры: W – O – 67 (+, – 10) м.; N – S – 80 (+, – 10) м. Зафиксировано 6 строений, взять размеры удалось у 4: дом N1 (рис. 48). W – O – 4,8; N – S – 5,6 м. Координаты: 38T 0435855; UTM 4631541 (+, – 3); Н-830 м.; дом N4 (рис. 51). W – O – 4,0; N – S – 5,2 м. Координаты: 38T 0435830; UTM 4631518 (+, – 3); Н-833 м.; дом N5 (рис. 50). W – O – 5,5; N – S – 5,4 м. Координаты: 38T 0435832; UTM 4631527 (+, – 3); Н-837 м.; Дом N6 (рис. 55). W – O – 2,6; N – S – 4,2 м. Координаты: 38T 0435823; UTM 4631500 (+, – 3); Н-836 м. Строительные материалы – местный скальный песчаник и, в основном, средняя и мелкая галька, кладка – сухая.

Сельбища Эклесиис гора (Церковного холма) По словам нашего проводника Мераба Газашвили, холм со скалистыми склонами между двумя мелкими оврагами к западу от Ткемлана назывался осетинским селением, жившим там со второй половины XIX в. церковной горой или скалой. По его же сведениям восточный из этих оврагов зовется Эклесиисцкали, а западный – Фицесисхеви. Как раз на пологих и скалистых склонах Эклесиис гора мы зафиксировали несколько сельбищ, чьи описания будут приведены ниже.

Сельбище **N10 (Эклесиис гора-1)** (рис. 52-53). Подобно другим, и это сельбище расположено на скалистом левом берегу Тедзами, ограничено с запада – Фицесисхеви, с чьим отвесному левому берегу оно граничит в направлении N – S валом, построенным из скальных камней сухой кладкой, сохранившаяся длина которого – 19 (+, – 3); ширина посередине – 2,0 м. N 7. W – O – 2,6; N – S – 2,8 м.

Кроме вала мы обнаружили остатки двух строений (рис. 55, 56). Координаты: 38 T 0435888; UTM 4631571 (+, – 3 м.); Н-837 м.

Сельбище **N11 (Эклесиис гора – 2)** (рис. 57-59). Расположено к западу от Эклесиис гора – 1, на скальной террасе правого берега Эклесиисхеви. Нами было выявлено несколько зданий, для наглядного примера приводим данные некоторых: дом N1 (рис. 57). 38 T 0435855; UTM 4631540 (+, – 3 м.); Н-830 м.; дом N2 (рис. 57). W – O – 4,0. N – S – 5,2 м.; 38 T 0435854; UTM 4631534 (+, – 3 м.); Н-832 м.; дом N3 (рис. 58). W – O – 4,0. N – S – 5,2 м.; 38 T 0435840; UTM 4631516 (+, – 3 м.); Н-831 м.; дом N4 – 38 T 0435830; UTM 4631518 (+, – 3 м.); Н-830 м.; дом N5 (рис. 57). W – O – 5,5; N – S – 4,4 м. 38 T 0435832; UTM 4631527 (+, – 3 м.); Н-837 м.; дом N6. (рис. 60). W – O – 2,6; N – S – 4,2 м.; 38 T 0435827; UTM 4631487 (+, – 3 м.); Н-827 м.

Сельбище **N12 (Нацисквилари)** (рис. 64, 65); Левый берег Тедзами, место Нацисквилари, остаток строения N1. Размеры: W – O – 9,2; N – S – 7,8 м. 38 T 0435637; UTM 4631146 (+, – 3 м.); Н-842 м.

Остаток строения N2. Размеры: W – O – 5,4; N – S – 3,4 м. 38 Т 0435701; UTM 4631189 (+, – 3 м.); Н-827 м.

Сельбище N13 (рис. 67). Расположено на правом берегу Тедзами, по левую сторону от участка автомобильной дороги Чачубети-Ркони, в 1,9 км. к юго-востоку от сельбища Вицха. Координаты: 38 Т 0435657; UTM 4630809 (+, – 5 м.); Н-852 м.

Сельбище N14 У дер. Ркони (рис. 65-65-б). Малое поселение на правом берегу Тедзами. Стена, а скорее бут, сухой кладки из гальки разного размера (L – 1,05, Н – 0,35; L – 0,65, Н – 0,45; L-0,55, Н-0,21 и др.). Длина стены с определенными погрешностями – 21,0, ширина – 2,3-2,5; сохранившаяся высота – 0,85 – 0,9 м. Размеры отдельных камней: L – 1,05; , Н – 0,65; L – 0,65; Н – 0,45. К северу от бута заметны очень фрагментарные остатки строения или строения. Координаты: 38 Т 0435657; UTM 4630809 (+, – 5 м.); Н-852 м.

Сельбище Вицха. Среди сельбищ, обследованных экспедицией, особо выделяется одно крупное, разделенное на две части сельбище, расположенное на левом берегу Вицха, в ее двуречье с Тедзами, которое было условно названо „сельбище Вицха“³.

С восточной стороны сельбище было защищено широким оврагом и мощной оборонительной стеной, возведенной сухой кладкой, в 4-5 м. от края оврага (рис. 97); с севера его ограничивал скальный массив, с запада каменистый каньон средней глубины и ширины (рис.68,69). С юга природной границей служил левый приток Тедзами – р. Вицха (рис. 70,70-а), с чьего берега начинается каскад террас разной ширины, протянутых с востока к западу, которые использовались для сельскохозяйственных нужд (первые три террасы от уровня реки) и для жилья (4 и 5 террасы).

Террасы сельскохозяйственного назначения, в отличие от жилых, шириной 57 (+,-3) (в случае северной террасы, на которой стоит церковь Крестителя) и 64 (+,-3) (южная от предыдущей) более узкие. Ширина террас по линии Восток-Запад – неравна. Общая площадь обоих участков сельбища более 114000 кв. м.

Строители Вицха применяли сухую кладку для возведения любых типов конструкции, и этот метод был разделен по всему исследуемому району.

Вкратце о каждом участке Вицха. I участок. Самым ранним является восточный участок, у которого, по всей видимости, было собственное, дохристианское культовое пространство – каменный идол с жертвенной площадкой к югу (см. рис. 71-79).

I УЧАСТОК сельбища выстроен на гораздо меньшей площади, чем второй, и у него была как природная, так и рукотворная граница.

Со стороны W участок ограждает мелкий безымянный овраг, который в определенных местах был укреплен стеной из крупных камней, построенной, вероятно, для защиты от половодья, хотя, если принимать во внимание теорию о древнем существовании этого участка в виде независимого поселения, то эта стена могла иметь и фортификационный характер.

К югу от идола стена сухой кладки (возможно часть отдельного строения), примыкающая стороной О к западной стороне скалистого массива (рис. 82,82-а). Размеры стены: длина – 10,4; высота на стороне W – 0,7; W-2 – 1,0; по центру – 0,75. Размеры отдельных камней: 1. 2,0 x 1,5 x 0,7; 2. 1,6 x 1,6 x 0,55; 3. 1,42 x 0,75 x 0,65 ... Координаты – W – 38 Т 04 35238; UTM 46 30642; Н – 882 м.;

На стороне О строения, по линии N-S – стена из больших кусков местной скальной породы, от которой остались два валуна, глубоко ушедшие под землю, а в 3,5 м. от них – выделяющийся размерами и неплохо обработанный монолит (L – 4,2, Н-1,03 (видимая часть, довольно глубоко ушло под землю), Q – 2,4 м.) (рис. 83). Более-менее обработанные камни подобного размера мы видели на стороне W поселения, также по левую сторону дороги от Эртацминда к Чачубети и от Чачубети к Ркони.

Вышеописанное строение отделяет территорию идола от жилой части и примыкает к скаль-

3 О сельбище Вицха Т. Бибилури готовит к печати отдельное исследование.

ному массиву, на стороне N у которого возведен валун-идол.

Позже этот участок, как и все поселение, попало в границы единой оборонительной системы, о которой чуть позже.

На участке мы зафиксировали 11 строений, хотя, исходя из плотности застройки, их должно было быть больше. Было расчищено три дома и установлено: а) планировка; б) направление в отношении примыкающих домов.

Дом N 1 (рис. 84, 85). Координаты: 38 Т 04 353248; UTM 4630594; размеры: 7,1(N-S) x 3,1 (W-O). Для возведения сохранившихся участков стен использовались валуны местной скальной породы и галька различной формы.

дом N 1-а (рис. 90). Координаты: 38 Т 04 353251; UTM 4630600; Н – 871. Размеры: 2,5 (N-х 9,0 (W-O). Для возведения сохранившихся участков стен использовались валуны местной скальной породы и галька различной формы. Размеры камней: 1. 0,6 x 0,35; 2. 0,4 x 0,3; 3. 0,42 x 0,17; 4. 0,5 x 0,38 м.

Дом N2 (рис. 84,86-88). Координаты: сторона W – 38 Т 04 35246; UTM 4630608; сторона S – 38 Т 0435251; UTM 4630651; сторона N – 38Т 04 35 249; UTM 4630613; сторона О – 38 Т 04 35 246; UTM 4630610; размеры: 7,1(N-S) x 3,1 (W-O).

Дом N3 (рис. 90). Размеры: 7,1(N-S) x 3,1 (W-O). Координаты: Т 04 353246; UTM 4630608; Н – 873;

Дом N4 (рис. 91). Размеры: 7,6 (N-S) x 7,9 (W-O). Координаты: Т 04 353269; UTM4630576; Н–876

Дом N5 (рис. 92,94). Размеры: 6,3 (N-S) x 7,9 (W-O). Координаты: Т 04 353247; UTM46300574 – от N; Т 04 353251; UTM 4630563 Н – 864 – от S.

Дом N7 (рис. 96,97). Размеры: 6,4(N-S) x 7,2 (W-O). Координаты: Т 04 353238; UTM 4630590 – от N; Т 04 353244; UTM 4630571 от S. Н – 869

Воссоздание полной картины будет возможно только в результате полноценных археологических раскопок.

УЧАСТОК II. участок единого поселения значительно крупнее первого. В результате археологической разведки было определено, что участок Вицха, примыкающий к церкви Иоанна Крестителя (по нашей нумерации – участок – II) занимает площадь 82460 кв. км. (W – О – 380,0 м.; N – S – 217 м.) и выделяется плотной застройкой.

Участок расположен на 5 природных террасах левого берега Вицха. Две крупные верхние террасы были жилыми, а расположенные к югу от них – сельскохозяйственными. Нижняя часть всех террас была укреплена скальными камнями и, сравнительно реже, галькой разных форм и размеров (рис. 102-105).

По сведениям Мераба Газашвили, в 70-80-ые гг. прошлого века на этих террасах сеяли овес, к тому же селение Вицха на тот момент уже давно было заброшенным. По его словам, «Иванемиши» (как его называет осетинское население) даже на памяти его деда было заброшенным. Кстати, на линии W) третьей террасы хорошо сохранились следы старой борозды.

С запада участок ограничен скалистым, каньонообразным оврагом участок; огражден с востока, по линии N – S – покатою стеной сухой кладки, хорошо построенной частью общего ограждения Вицха, в отдалении 3-4 м. от оврага вдоль его краев, а с севера – скалистым массивом (рис. 102).

Участки поселения были ограждены друг от друга скалистым ущельем (рис. 98-100). Разведки выявили сложную и хорошо продуманную общую планировку этого, вроде как разделенного на независимые сегменты, поселения.

Доминантное положение в сельбище занимает культовое сооружение – церковь Иоанна Крестителя, известная также как ниша Крестителя, построенная на крайней NO стороне верхней N террасы и ограничивает сельбище с севера (рис. 109-110-а)⁴. В 9-10 м. к востоку от церкви – кладка

4 Исследование церкви Крестителя проведено искусствоведом Саломе Гоголаури, чья работа приложена к

крупных камней, укрепляющая основание террасы для строительства церкви (рис. 110-а, 113-б). Фактическая длина конструкции – 31,0; высота – 1,2 м. Размеры отдельных камней: 1,6 x 1,1; 1,3 x 1,0; 1,7 x 1,2; 0,9 x 0,7 и др. Координаты: Р 0 – 38 Т 04 351 52; UTM 46 305 40; Н – 896; Р 2 – 38 Т 04 351 46; UTM 46 305 39; Н – 894 м.; Р 2 – 38 Т 04 358 46; UTM 46 305 47; Н – 895 м.;

К северу от оборонительного бута центральной террасы (первой со стороны S от Крестителя) расположены неравномерно отдаленные друг от друга кое-как обработанные монолиты (рис. 112-114): расстояние между I и II – 42,5 м.; II и III – 35 м.; III и IV – 79,4 м.; IV и V – 51,0 м.; V – VI – 62,0 м. Расстояние камней от террасы тоже неравномерно; напр., от II – 20,5; III – 33,8; IV – 15; V – 10,0 м.; что, конечно же, обусловлено рельефом, т.к. сами монолиты расположены на линии. Координаты монолитов: I – 38 Т 04 351 97; UTM 46 305 79; h – 872 м.;

– 38 Т 04 351 66; UTM 46 305 52; h – 870 м.; III – 38 Т 04 351 34; UTM 46 305 34; h – 868 м.; IV – 38 Т 04 350 14; UTM 46 304 80; h – 864 м.

Между первыми двумя монолитами мы обнаружили каменную кладку, которую поначалу приняли за часть оборонительной стены между ними, но после очистки выяснилось, что это остатки двух крупных зданий, о которых ниже.

Весьма интересен западный промежуток второго участка сельбища, на котором сохранились остатки различных конструкции из крупных камней (рис. 112, 113). Подобные камни использованы и для постройки здания, назначение которых – предмет будущих исследований.

Тут также зафиксирован монолит, подобный монолиту в углу NO первого участка (рис. 114). Размеры: L – 4,7; Q – 1,4; H – 1,64–1,71. Координаты: 38 Т 04 349 41; UTM 46 304 95; Н – 871 м.

С юга II участок сельбища граничит с тремя террасами различной ширины, которые использовались, в основном, для посевов пшеницы даже после того, как поселение было заброшено – вначале грузинским населением долины Тедзами, а со второй половины XIX в. – пришлым населением – осетинами.

Оборонительная система. „В раннее средневековье крепости, возведенные в двуречьях, строились там не только для того, чтоб были бы защищены с двух сторон, но и потому, что две реки означало два пути, т.е. тут был и перекресток дорог (Хертвиси, Самшвилде, Дманиси, Лорэ и др.) [Бердзенишвили Д. 1968:51], а также **„К большинству крепостей ранней и среднефеодальной эпох в Грузии прилагались деревни той или иной величины»** (выделено мной – Т.Б.)... [там же. 53].

Как уже было сказано, с востока Вицха граничит с широким и пологим ущельем, но жители этим не довольствовались и построили мощную стену из скальных камней и гальки разного размера, которая на юге примыкает с откосом берега р. Вицха; с севера первый участок граничит с неоднократно упомянутым скальным массивом (малым плато) с идолом-валуном на стороне N (рис. 125, 126); II участок также огражден скальным массивом. Поверхностным наблюдением выявлено, что у восточной ограды было два слоя, пространство между которыми было заполнено мелкой галькой, хотя это наблюдение может быть подтверждено только полноценным археологическим исследованием.

Интересен факт, что стена возведена не на краю ущелья, а в 3-4 м. в стороне.

С запада Вицха ограждено широким (18-24 м.), сухим и скалистым оврагом средней глубины (3-5 м.) и сложности (рис. 127, 128), хотя сухим он является условно – во время осадков овраг явно заполняется водой. Координаты: 38 Т 04 348 24; UTM 46 305 57; Н – 876-883 м.

На правом, скальном берегу оврага мы зафиксировали остатки двух маленьких строений (рис. 131, 132). Координаты: 38 Т 04 349 41; UTM 46 304 95; Н – 876 м. В 10 м., на стороне SSO, М. Гургенидзе было обнаружено 3 осколка дна и боков маленькой миски, обожженной до бежевого цвета (рис. 133).

Исходя из полной непригодности этого склона для жилья, можно считать, что эти раз-

валины – остатки сторожевых сооружений.

На левом берегу оврага зафиксирован участок каменной стены сухой кладки (N – S, от N до O 41 град.), длина видимой части – 14,5 м., остальной же участок скрыт под землей. Вероятно, что при его раскопках мы сможем изучить крупную часть западной оборонительной стены Вицха (рис.129,130).

Координаты: 38 Т 04 34890; UTM 46 305 43; Н – 876 მ.

В 40 м. к востоку от этой стены, по оси N-S (18 град. к W), в ряд расположено три средних камня, размеры: N – 0,7x0,6; средний – 1,0 x 0,7; S – 1,1 x 0.8 м. Координаты: 38 Т 04 34995; UTM 46 305 60; Н – 894 м.

Их назначение невозможно определить без дальнейшего изучения, также как и восстановление полной картины этой интересной и полной информации фортификационной системы.

По предварительным подсчетам, которые, возможно, изменятся в ходе дальнейших исследований, на участке были зафиксированы остатки нескольких десятков строений к югу, юго-западу и юго-востоку от церкви Иоанна Крестителя, о функции которых, на данном этапе, рано говорить, хотя можно предположить, что большинство были жилыми зданиями, хотя некоторые, исходя из их размеров и планировки, были созданы с иной целью.

Дом N1 (рис. 115). Расположен в западной части участка, в 20 (+, – 3 м.) от каньона. Размеры: N – S – 4,0; W – O – 4,6 м.

Дом N2 (рис. 116). Расположен в западной части участка, в 20 (+, – 3 მ.) от каньона, рядом, к востоку, с домом N 1. Размеры: N – S – 4,0; W – O – 6,0 м. Координаты: 38 Т 04 351 78; UTM 46305 11; h – 881 м.

Дом N3 (рис. 117). Расположен в южной части центральной части участка, построен, как и остальные дома в сельбище, из скальной породы и, редко, средней и мелкой гальки сухой кладкой. Размеры: N – S – 4,2; W – O – 5,5 м. Координаты: 38 Т 04 351 71; UTM 46 305 10; h – 881 м.

Дом N4 (рис. 118). Расположен в южной части центральной части участка, в непосредственной близости от дома N 3, построен, как и остальные дома в сельбище, из скальной породы и, редко, средней и мелкой гальки сухой кладкой. Размеры: N – S – 5,1; W – O – 7,2 м. Координаты: 38 Т 04 351 67; UTM 46 305 04; h – 881 м.

Дом N 5 (рис. 119). Расположен в южной части центральной части участка, от дома N 4, построен, как и остальные дома в сельбище, из скальной породы и, редко, средней и мелкой гальки сухой кладкой. Размеры: N – S – 5,0; W – O – 6,0 м. Координаты: 38 Т 04 35022; UTM 46 305 03; h – 871 м.

Дом N6 (рис. 120). Расположен на юге центральной части участка, с юга к нему примыкает дом N 5, а с востока – N 7, построен, как и остальные дома в сельбище, из скальной породы и, редко, средней и мелкой гальки сухой кладкой. Размеры: N – S – 3,5 (+, – 0,6); W – O – 4,7 (+,-0,3) м. Координаты: 38 Т 04 351 63; UTM 46 305 88; h – 879 м.

Дом N7 (рис. 121). Расположен на юге центральной части участка, к западу к нему примыкает дом N 6. построен из скальной породы и, редко, средней и мелкой гальки сухой кладкой. Размеры: N – S – 3,2 ; W – O – 4,2 м. Координаты: 38 Т 04 351 47; UTM 46 305 78; h – 878 м.

Дом N8 (рис. 122). Расположен в середине центральной части участка, построен из скальной породы и, редко, средней и мелкой гальки сухой кладкой. Размеры: N-S-3,2;W – O – 4,2 м. Координаты: 38 Т 04 351 37; UTM 46 305 73; h – 876 м.

Дом N11 (рис. 123). На стороне SW от церкви, в 150 м, построен из крупных (0,9x0,85; 1,2x1,15...) скальных камней. Координаты: 38 Т 04 351 08; UTM 46 30618; h – 898 м.

В крайней южной части центра участка, в 4.8 м. от оборонительного бута, были расчищены остатки здания – южный (длина – 8,5, ширина – 1,7 м.) и восточный (длина – 3,0, ширина – 1,7 м.) участки. К зданию со стороны N примыкает еще одно, довольно большое строение (W-O – 15.0; N-S – 6,4 м.) (рис. 124,124-а).

Из известных на данный момент строений II участка сельбища Вицха эти два особо выделяются своими размерами и похожи на дома NN 1, 2 и 1-а с первого участка.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Мы полностью изучили территорию, которая будет целиком затоплена по завершению проекта водохранилища Тедзами, основная часть технического задания полностью завершена и ничего не препятствует выполнению этого проекта, хотя эта часть работ не зря названа «вместо заключения».

Это название выбрано по причине того, что на данном этапе исследования мы можем предоставить широкой общественности только результаты первичных наблюдений над этим густонаселенным и богатым на постройки различных назначений сельбищем, чья площадь превышает 114000 кв. м.

Реальные выводы же можно представлять только в результате скрупулезных полевых археологических работ.

Мы можем заявить с полной ответственностью, что на территории Картли нет второго такого большого и хорошо сохранившегося поселения эпохи Средневековья, как это.

Сельбище Вицха своими масштабами и значением гораздо больше, чем обычное поселение деревенского типа, и, для получения результата, содержащего в себе точную информацию о нем, по нашему мнению, требуется продолжение исследования памятника.

Параллельно с проектом водохранилища, исходя из значимости памятника, требуется продолжить полноценное археологическое исследование сельбища Вицха, дабы избежать непоправимые последствия возможного повреждения этого важного памятника – носителя большой исторической информации.

Исследование этого сельбища важно и необходимо потому, что этот памятник относится к эпохе, когда в долине Тедзами и ее притоков обитало только коренное грузинское население, и что все памятники материальной культуры оттуда принадлежат этнокультуре автохтонных жителей. Выводы мы оставляем выносить коллегам и обществу.

Археологическое исследование требуется продолжить, дабы:

Не было бы уничтожена определенная часть археологических объектов (затопление большей части строения, в том числе нижней части восточных укреплений, тогда как центральная часть будет находится в непосредственной близости от зоны затопления, что тоже является непосредственной опасностью).

Были бы изучены 1-3 и, частично, 4 террасы сельбища, попадающие в зону затопления.

Были бы выявлены ранние слои сельбища.

Были бы определены роль и место сельбища среди поселения верхнего (и не только) участка бассейна Тедзами.

Была бы изучена этническая история поселения, что дало бы ключ к реальной картине прошлого жителей этой долины.

Было бы полностью изучено место т.н. языческого капища, что выявит не одну интересную деталь.

Была бы изучена фортификационная система поселения, что немаловажно, т.к. до нас дошло не так уж и много средневековых укреплений отдельно стоящих поселений.

Был бы обнаружен могильник такого густонаселенного поселения.

Был бы определен весь спектр (квалитативность, плотность, основные отрасли промышленности, временные рамки) функционирования сельбища, что возможно только при стационарном

археологическом исследовании.

В случае полноценных археологических раскопок сельбища Вицха, впервые будет проведено:

А) Полноценное археологическо-этнографическое, историко-географическое и искусствоведческое исследование бассейна Тедзами и ее притоков.

Б) Комплексное полноценное изучение хорошо сохранившегося и весьма интересного поселения на стыке Квемо и Шида Картли.

В) Обогащение наших знаний о той эпохе с помощью важной информации из сельбища.

Г) Подготовка проекта консервации и реставрации одностолбчатой церкви Крестителя.

И, в конце концов, этот проект особо важен полноценным участием как в теоретической, так и в полевой части экспедиции студентов бакалавриата и магистратуры Государственной Академии художеств Тбилиси.

БИБЛИОГРАФИЯ:

А. ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ

1. Батонишвили Вахушти. Описание царства Грузинского, Ж. К. IV. Под редакцией С. Каухчишвили. Тбилиси 1973 (Груз.).
2. Бери Эгнаташвили. Новое Житие Картли, II. Под редакцией С. Каухчишвили. Тбилиси 1959 (Груз.).
3. Путешествие Гюльденштедта по Грузии. Издание Г. Гелашвили. 1. Тбилиси 1962 (Груз.).
4. Документы из социальной истории Грузии, под ред. Н. Бердзенишвили. т. 1. 1940 (Груз.).
5. Вахтангишвили М. К вопросу о расселении осетин в XIX и первой четверти XX вв. Диссертация для получения академической степени доктора истории. Тбилиси 2017 (Груз.).
6. Мровели Леонти. Житие царей грузинских... Ж. К. I. Под редакцией С. Каухчишвили. Тбилиси 1955 (Груз.).
7. Мровели Леонти. Летопись Картли. Ж. К. I. Под редакцией С. Каухчишвили. Тбилиси 1955 (Груз.).
8. Орбелиани П. История Картли. Издание Эл. Цагареишвили. Тбилиси. «Наука» 1981 (Груз.).
9. Джуаншер. Жизнь Вахтанга Горгасали. Ж. К. I. Под редакцией С. Каухчишвили. Тбилиси 1955 (Груз.).
10. Тпилели Иосеб. Дидмоуравиани. С исследованием и под редакцией Г. Леонидзе. Тбилиси 1939 (Груз.).

Б. ЛИТЕРАТУРА

1. Беридзе В. Зодчество Самцхе. Тбилиси 1955 (Груз.).
2. Бердзенишвили Д. Некоторые вопросы изучения крепостей. Д. П. N14, 1968 (Груз.).
3. Бердзенишвили Д. Историко-географическая разведка в окрестностях Тедзами, Ховли и Атени. XIII научная конференция аспирантов и молодых научных сотрудников. Тбилиси 1971 (Груз.).
4. Бердзенишвили Д. Очерки из исторической географии Грузии. Верхний Картли – Тори, Джавахети. Изд. «Наука», Тбилиси 1985 (Груз.).

5. Бердзенишвили Н. Вопросы истории Грузии I. Тбилиси 1963 (Груз.).
6. Бердзенишвили Н. Вопросы истории Грузии. Материалы к исторической географии Грузии. Второе издание. Ред. Д. Бердзенишвили. Изд. «Наука». Тбилиси 1990 (Груз.).
7. Гамрекели В. Торговые связи между Восточной Грузией и Северным Кавказом в XVIII в. Тбилиси 1968 (Груз.).
8. Гвасалиа Дж. Очерки исторической географии Грузии – Шида Картли. Тбилиси 1983 (Груз.).
9. Гвретишвили Д. Очерки из истории Грузии (XV-XVII вв.). т. 2. Тбилиси 1965 (Груз.).
10. Вахтангишвили М. К вопросу о переселении осетин в XIX и первой четверти XX в. Диссертационная работа для получения академической степени доктора истории. Тбилиси 2017 (Груз.).
11. Макалатиа С. Долина Тедзами. Тбилиси 1960 (Груз.).
12. Топчишвили Р. Вопросы переселения осетин в Грузию и этноистории Шида Картли. Тбилиси 1997 (Груз.).
13. Макалатиа С. Борджомское ущелье. Тбилиси 1955 (Груз.).
14. Макалатиа С. Ущелье Лехура. Тбилиси 1967 (Груз.).
15. Макалатиа С. Ущелье Атени. Тбилиси 1957 (Груз.).
16. Макалатиа С. Ущелье Кавтура. Тбилиси 1960 (Груз.).
17. Меликсет-бег Л. Из археологического путешествия в ущелье Кавтура в 1923 г. Вестник Тбилисского университета. Тбилиси 1925 (Груз.).
18. Мухелишвили Д. Основные вопросы исторической географии Грузии I. Тбилиси 1977 (Груз.).
19. Мухелишвили Д. Основные вопросы исторической географии Грузии II. Тбилиси 1980 (Груз.).
20. Мухелишвили Л. Попытка выяснения генеалогии Торели. ВГМГ. X-V. Тбилиси 1940 (Груз.).
21. Мухелишвили Л. Вопросы исторической географии Грузии в трудах Н. Бердзенишвили. «Вестник» N 2. Тбилиси 1965 (Груз.).
22. Рчеулишвили Л. Старинные сельбища в окрестностях Борджоми и Бакуриани. Очерки истории искусств Грузии. Тбилиси 1994 (Груз.).
23. Татишвили Т. Материалы к исторической географии ущелья Тана. Сборник грузинской исторической географии т. 2. Тбилиси 1964 (Груз.).
24. Кубанеишвили С. Хрестоматия древней грузинской литературы т. 1. Тбилиси 1996 (Груз.).
25. Читаиа Г. Краткий отчет по этнографической экспедиции в долину Ксани. Вестник IV. Тбилиси 1939 (Груз.).
26. Харадзе К. Историческая география Грузии, Шида Картли. Тбилиси 1992 (Груз.).
27. Джавахишвили Ив. Царь Грузии и его права. Сочинения в 12 томах, т. 12. Тбилиси 1998 (Груз.).
28. Джавахишвили Ив. История грузинского народа. Сочинения в 12 томах. Т. 3. Тбилиси 1982 (Груз.).
29. Гакстгаузен. Закавказский край, ч. II, СПб, 1857.
30. Думбадзе М., Ломидзе Б., Лорткипанидзе М., К истории нагорной Картли в V-XVIII вв. сборн. «Особенности социал-экономического развития грузинского нагорья в эпоху феодализма». Тбилиси 1983.
31. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, собранные и пополненные Семеном Броневским. Часть первая. Москва 1823
32. Харадзе К., Происхождение и развитие топонимов Шида Картли, сб. Осетинский во-

рис. 1. Чачубети. Церковь деви Марии. Фото Т. Бибилури

*рис. 2. дер. Чачубети.
Вид с SO*

*рис. 3. Чачубети. Дачный поселок.
Вид с SOO. Фото Т. Бибилури*

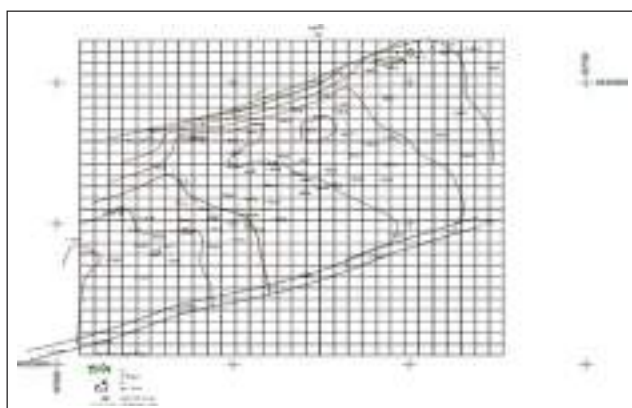
рис. 4 „длинная насыпь-I“. Фото Т. Бибилури

рис. 5 „длинная насыпь-II“. Фото Т. Бибилури

რის.6. „длинная насыпь-III“ до снятия растительного покрова

რის.7. Арх. сетка.

Рис. 8. Процесс снятия покрытия

Рис. 9. После препарации
(Фото Т. Бибилури)

рис. 10. „длинная насыпь-IV“.

Рис. 11-12. «Длинная насыпь-V»; «Длинная насыпь-VI» (Фото Т. Бибилури).

*რის. 13,14. ოსააკი სენი-I.
ნაპროაი სელიბილა ვილა. პრაიი ბერი რ. ტეაამი.*

რის. 15. ოსააკი სენი – II.

რის. 16. ოსააკი ბუა

რის. 17-18. ოსააკი სენი – III (ფოაო ტ. ბიბილური)

рис. 19. Сельбище I (Ткемлана-I).

*рис. 20. Сельбище I (Ткемлана-I).
дом N 2*

*рис. 21. Сельбище I (Ткемлана-I).
дом N 4*

*рис. 22. Сельбище I (Ткемлана-I).
дом N 7*

*рис. 23. Сельбище II (Ткемлана-II).
дом N 1*

*рис. 24. Сельбище II (Ткемлана-II).
дом N 2*

*рис. 25. Сельбище II (Ткемлана-II).
дом N 3*

*рис.26. Сельбище II (Ткемлана-II).
дом N 4*

*рис. 27. Сельбище II (Ткемлана-II).
дом N 5*

*рис.28. Сельбище II (Ткемлана-II).
дом N 6*

рис. 29, 29-а. Сельбище III (Ткемлана-III). дом N 1, N 2. Фото Т. Бибилури

*рис. 30. Сельбище IV (Ткемлана-IV),
дом N1*

*рис. 31. Сельбище IV (Ткемлана-IV).
дом N 2*

*рис. 32. Сельбище IV (Ткемлана-IV).
дом N3*

*рис. 33. Сельбище IV (Ткемлана-IV).
дом N 4*

*рис. 34. Сельбище IV (Ткемлана-IV).
дом N5*

*рис. 35. Сельбище IV (Ткемлана-IV).
дом N6*

რის. 36. Сельбище IV (Ткемлана-IV). дом N 7

რის. 37,38. Сельбище V (Ткемлана-V). дом N 1, дом N 2. Фото Т. Бибилури

рис. 39. Сельбище VI (Ткемлана-VI). Общий вид

*рис. 40. Сельбище VI (Ткемлана-VI).
дом N1*

*рис. 41. Сельбище VI (Ткемлана-VI).
дом N2*

Фото Т. Бибилури

*рис. 42. Сельбице VI (Ткемлана-VI).
дом N3*

*рис. 43. Сельбице VI (Ткемлана-VI).
дом N4*

рис. 44. Сельбице VI (Ткемлана-VI). Крупное овальное здание N5

Фото Т. Бибилури

рис. 45-47. Сельбище VIII. Остатки крупного овального строения N 1.

Фото Т. Бибилури

რის. 48-51. Сельбище IX

რის. 52-53. Эклесиисгора I. Участок укрепления.

Фото Т. Бибилури

*рис. 54. Эклесиисгора I. Приречная терраса.
Сельскохозяйственный участок поселения*

рис. 55. Эклесиисгора – I. дом N1

рис. 56. Эклесиисгора – I. дом N5

Фото К. Пачошвили

*рис. 57. Сельбище II. Эклесиисгора – II.
дом N2.*

*рис. 58. Эклесиисгора – II.
дом N 3.*

Фото Т. Бибилури

рис. 59. Эклесиисгора – II. дом N 5.

рис. 60. Эклесиисгора – II. дом N 6.

*рис. 61,62. Большой массив земли, сорванный при наводнении
р. Тедзами в 80ых гг. XX в.*

Фото Т. Бибилури

*рис. 63, 64. Левый берег Тедзами. Место Нацисквилари.
Общий вид сельбища и остатки строения N1.*

Фото К. Пачошвили

рис. 65-65-б. Правый берег Тедзами. Сельбище N 14. Возле дер. Ркони

Фото Т. Бибилури

რის. 66. დვურეჩე რეკ ტედამი დ ვიცხა. ვიდ სო სტორონი N. ფოტო T. ბიბილური

რის. 67. სელბიშე ვიცხა. ვიდ ს ჟოგა. ფოტო T. ბიბილური

рис. 67-а. Сельбище Вицха. Вид с NNW. Фото Т. Бибилури

Рис. 68. Природная граница сельбища Вицха со стороны N. Фото Т. Бибилури

*რის. 69. Природная граница сельбища Вицха со стороны О –
сухой овраг, на заднем плане – идол*

რის. 70. 70-ა რ. Вицხა – природная граница сельбища со стороны S и SW

რის. 71, 71-ა. Вицხა – природная граница сельбища со стороны W

рис. 72,73. Языческий идол. Вид от церкви Крестителя.

Фото Т. Бибилури

рис.74. Языческий идол. Вид со стороны NNO. Фото Т. Бибилури

*рис. 75-77. Языческий идол. Детали вставки камня в основание.
Виды а.-б. – со стороны N; в. – с NNO.*

Фото Т. Бибилури

рис. 78. Языческий идол. На дальнем плане – р. Тедзами, дер. Ркони и крепость Ркони. Вид со стороны NOO.

Фото Т. Бибилури

рис. 79-80. Скальный массив, на стороне N которого возведен идол

рис. 81,82. Овраг к востоку от сельбища Вицха

рис. 83, 83-а. Стена сухой кладки на стороне SW от идола

рис. 84. Монолит на стороне S от стены сухой кладки

*рис. 85. Сельбище Вицха. Участок. дома NN 1,2. Вид со стороны Крестителя.
Фото Т. Бибилури*

*рис. 86,87. Сельбище Вицха. Участок. дома N1и N 2 после снятия
растительного слоя и поверхностной очистки. Вид со стороны Крестителя.
Фото Т. Бибилури*

*рис. 88,88-а. Сельбище Вицха.
Участок. дом N 2,
детали кладки стены*

рис. 89-90. Сельбице Вицха. I участок. Детали процесса консервации дома N2 дом 1-а

рис.91.I.участок. Дом N 3.

рис. 92. I участок. дом N 4.

Вид со стороны NNW. Фото Т. Бибилури

рис. 93-94 Сельбице Вицха. I участок. дом N 5. Вид со стороны NNW; дом N 5. Остаток кладки стены N. Вид со стороны SSW. Фото Т. Бибилури

рис. 95. Сельбище Вицха. Дом N 6.

рис. 96. После частичного снятия растительного покрытия. Вид со стороны NNW. Фото Т. Бибилури

рис. 97-99 Сельбище Вицха. Овраг между участками

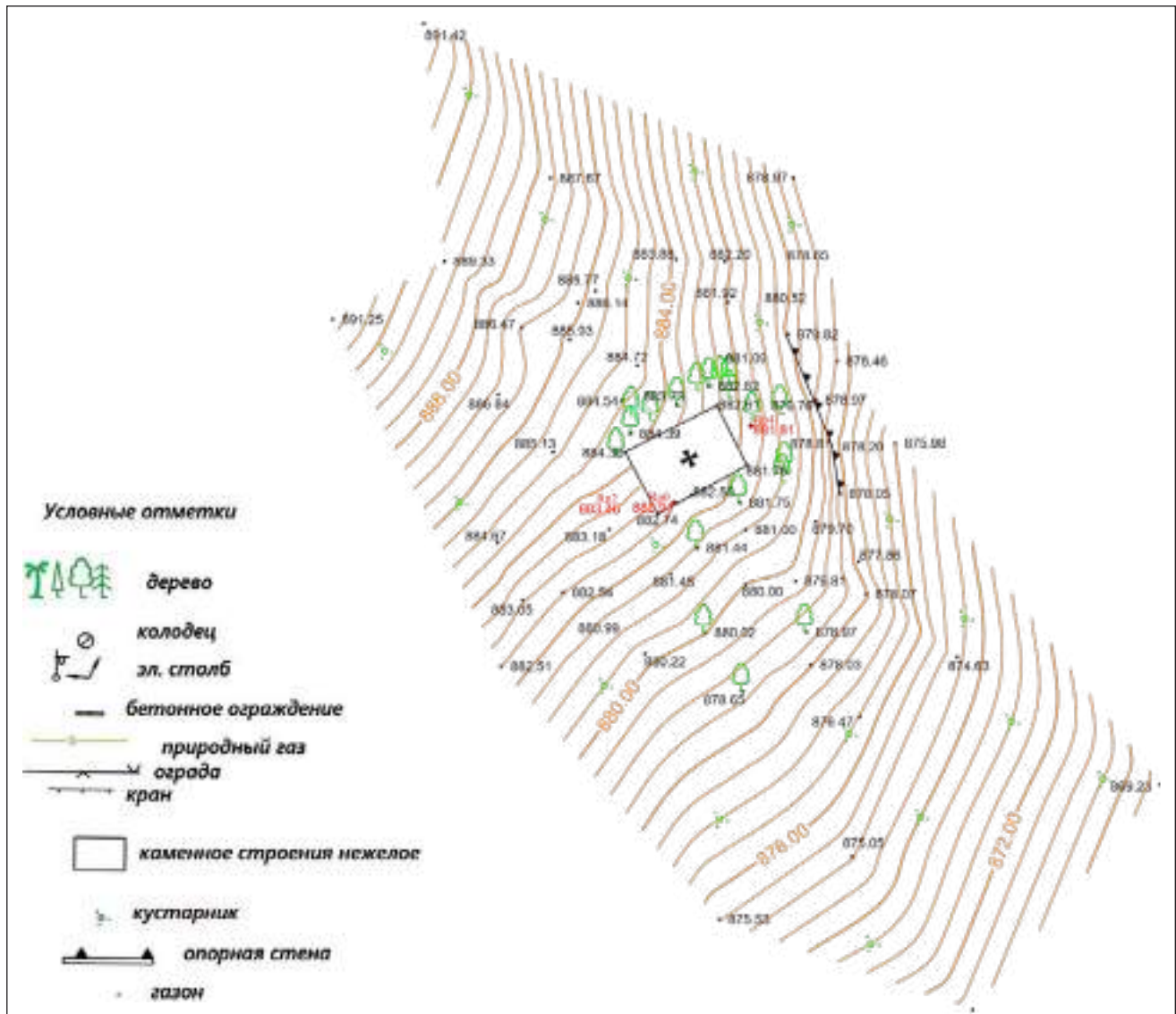

рис. 100. Сельбище Вицха-П. Участок церкви Крестителя. Топо-план.

Топограф Н. Кавлашвили

рис. 101,102. Сельбище Вицха. II участок. Террасы

рис. 103,104. Кладка-укрепление центральной террасы

Рис.105,106. Кладка-укрепление первой нижней террасы

рис. 107,107-а. Кладка-укрепление первой нижней террасы

*Сельбище Вицха. Церковь Крестителя („ниша Крестителя“).
рис. 108 – вид со стороны W; 108-а – со стороны S.
Фото Т. Бибилури*

*Сельбище Вицха. Церковь Крестителя. рис. 109 – вид со стороны NNW.
Рис. 109-а – со стороны SOO. На переднем плане – основание террасы,
сложенное из монолитов. Фото Т. Бибилури*

*рис. 109-б. Сельбище Вицха. Церковь Крестителя. Основание из монолитов.
Фото Т. Бибилури*

*რის. 110-110-ბ. სელბიშე ვიჰხა. II უჩასოკ. მონოლითი ოსი O – W.
ვიდ სო სორონო O.
ფოო T. ბიბილური*

рис. 111-113. Монолиты в части W сельбища

*Рис. 114 Вицха. II участок. Часть W.
дом N1*

*рис. 115. Вицха. II участок.
Часть W. дом N2*

*Рис. 116.Вицха. II участок. Часть W.
дом N3*

*рис.117. Вицха. II участок. Часть S.
дом N4*

*рис. 118. Вицха. II участок. Часть S.
дом N5*

*рис. 119. Вицха. II участок. Часть S.
дом N6*

*рис. 120. Вицха. II участок.
Часть SW. Здан. N7*

*рис. 121. Вицха. II участок.
Часть SW. здан. N8*

Рис. 122. Вицха. II участок. Часть SW. здан. N11

*рис. 123. Вицха. II участок.
Большое здание*

*рис.123-а. Процесс консервации-
рекультивации*

რის. 124,125. სელბიშე ვიჰხა. უჰასოკ ო სენი

рис. 126,127. Вицха. II участок. Овраг, ограничивающий сторону W

რის. 128,129. ვიჰა. II უაჰთო. ობორინელაა სენა სორონა W

*рис. 130, 131. Сельбище Вицха.
сторона W, правая сторона каньона,
строение N 0*

рис. 132. Фрагменты дна и бока миски

რის. 133. Дороги в дер. Саорбиси (сегодня – Фицеси)

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

თეძმის წყაღსაცავის მშენებლობის ზონაში და მშენებლობის მიმდებარე ტერიტორიაზე 2019 წ. განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევის ანგარიში

თემუხ ბიბიღუხი, ადექსანდრე ნონეშვილი, ივანე ბიბიღუხი, კახა ფაჩოშვილი

*„რაც შეეხება ამ ხეობის ისტორიულ წარსულს, ის დღემდე
შეუსწავლელია და ამიტომ მას ნაკლებად ვიცნობთ“ (პროფ. სერგი მაკალათია)*

შესავალი

სახედმწიფო შპს „საქაჩთვედოს მედიოხაციის“ მიერ მდ. თეძმის ზემო წედში, სოფ. ჩაჩუბეთსა და სოფ. ხკონს შორის შიდა (შიდა ქაჩთდის ხეგონი, კასპის მუნიციპალიტეტი), დაგეგმილია წყაღსაცავის მშენებლობა. აიპ „საქაჩთვედოს მემკვიდრეობის“ თავმჯდომარე დოქტ. კახა გიჰაპიძე) ექსპედიციამ (ხედმდვანელი დოქტ. თეიმუხაზ ბიბიღუხი)¹, წყაღსაცავის მშენებლობის ზონაში და მშენებლობის ზონის მიმდებარე ტერიტორიაზე, განახორციელა კომპლექსური არქეოლოგიური-სახედოვნებამცოდნეო კვლევა (საფუძველი: ხედმეკვლევა სპეციალური შესყიდვების შესახებ 483/19-2019.29.VIII; არქეოლოგიური სამუშაოებისსანებახოვო მოწმობა N 6/17/109-2019.28.10)².

- 1 ექსპედიციის შემადგენლობა: ხელ-ლი დოქტ. თემურ ბიბიღუხი; სამეცნ. კონსულტანტი – დოქტ. კახა ტრაპაიძე, მენეჯერი – გიორგი ტრაპაიძე, არქეოლოგები – დოქტ. ალექსანდრე ნონეშვილი, მაგისტრი – ივანე ბიბიღუხი; ხელოვნებამცოდნე – სალომე გოგოლაური; არქიტექტორი – კახი ფაჩოშვილი; ტოპოგრაფი – ნოდარ ყავლაშვილი; ფოტოფიქსაცია – თემურ ბიბიღუხი, ივანე ბიბიღუხი, კახი ფაჩოშვილი, ანა ჭოლაძე; თბილისის სამხატვრო აკადემიის სტუდენტები ნელი გაჩეჩილაძე, მიქაელ გურგენიძე, მარიამ ზარიძე, ქრისტინე კასრაძე, ანა ჭოლაძე; მუშა-პრეპარატორები – სიმონ ახალაყი, ბესიკ გოჩიაშვილი, ნიკოლოზ მაკარაშვილი, მურმან კავთიაშვილი, ხვთისო მერებაშვილი, გენადი ოხანაშვილი, ხვიჩა პაპიაშვილი, ზურა ქიქოძე, მძღოლები თეიმურაზ კუბათაშვილი, ზურაბ ჯავახიშვილი. მეგზურობას გვიწევდა სოფ. რკონის მცხოვრები ბატონი მერაბ გაზაშვილი, რისთვისაც მას გულწრფელ მადლობას მოვასწავებთ.
- 2 დახმარებისათვის მადლობას ვუხდით საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს საინფორმაციო სისტემების სამსახურის უფროსს ქალბატონ ლეილა თუმანიშვილს, თანამშრომლებს.

ზოგადი მიმოხილვა. ა. ისტორიულ-გეოგრაფიული კონტექსტი: 1. წეხილობითი წყახობის ცნობები თეძმისა და მისი შენაკადების ხეობების შესახებ. ქახთუდ ნახატიულ საისტოხოიო წყახობებში, თუ ახ ჩავთვდით ვახუშტი ბატონიშვილის ენციკლოპედიუხ ნაშ-ხომს „აღწეხა სამეფოსა საქაითვედოსა“ [1973], თეძმის ხეობის შესახებ, სხუდიად ახაა მონაცემები. სიგედ-გუჯებშიც ახაა ამ მხიივ სიუხვე. გვაქვს აკად. ექვთიმე თაყაიშვი-ლის წყადობით გადახჩენილი, 1259 წლით დათაიილებუდი, შინაახსითა და ინფოხმაციის სიმდიდხით სხუდიად უნიკადუხი ისტოხოიუდი ძეგდი – ეხისთავთ-ეხისთავ კახა თოხედის ხკონის მონასტრისადმი მიძღვნილი შეწიხუდობის სიგედი; ხკონის პატაია ეკდესიის წაიწეხამ შემოგვინახა თემუხ დენგის მაიბიედი დაშქიის მიეხ ხკონის მონასტრისა და მიმდებახე დასახლებუდი პუნქტების გავეხანების ამბავი; გვაქვს კიდევ ხამდენიმე სა-ისტოხოიო მონაცემი, მაგხამ ისინი, ამ კონკხეგუდი მიკხოხაიონის კვდევის საქმეში დი-დად ვეი გვწევენ წინ.

ერთი, რაც დანამდვილებით შეგვიძლია ვთქვათ ისაა, რომ საკვლევი ტერიტორია, თეძმის ხეობის უდიდეს ნაწილთან ერთად, XII-XIII საუკუნეებიდან შედიოდა თორელთა (ჯავახიშვილ-თა), მფლობელობაში, რაზეც თვალნათლივ მიუთითებს ერისთავთ-ერისთავ კახა თორელის რკონის მონასტრისადმი მიძღვნილი შეწირულობის სიგელი, მოგვიანებით გადადის სააკაძე-თა საკუთრებაში. თუმცა, ამ დროის რაიმე ნივთიერი საბუთი (ცხადია, აქ არ ვგულისხმობ რკო-ნის სამონასტრო კომპლექსში შემავალ ნაგებობებს) არ მოგვეპოვება – თეძმის ხეობის შუა და ზემო წელი არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით, ფაქტობრივად შეუსწავლელია.

ამ ფაქტზე, 1959 წ. გამოსულ, თეძმის ხეობისადმი მიძღვნილ ისტორიულ-ეთნოგრაფი-ულ ნარკვევში, ყურადღებას ამახვილებდა პროფ. სერგი მაკალათია: „რაც შეეხება ამ ხეობის ისტორიულ წარსულს, ის დღემდე შეუსწავლელია და ამიტომ მას ნაკლებად ვიცნობთ. მკვლე-ვარი დანაწებით აღნიშნავდა, რომ „...მხოლოდ არსებული მატერიალური კულტურის ძეგლე-ბისა და მცირე და ნაწყვეტი წერილობითი ცნობების მიხედვითაა შესაძლებელი ზოგადად მაინც გაშუქდეს მისი ისტორიული წარსული“.

ნივთიერი კულტურის ძეგლებს რაც შეეხება, აქ გარკვეულ სირთულეებს ვაწყდებით, რა-დგან თეძმის ხეობის საკვლევი ნაწილი, განსხვავებით შუა და ქვემო მონაკვეთებისაგან, რო-გორც უკვე ვთქვი, არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზ-რისით, ფაქტობრივად შეუსწავლელია.

განსვენებული მკვლევარის აღნიშნული ნაშრომის გამოქვეყნებიდან სამოცი წლის შე-მდეგაც, ამ მხრივ, ისევ და ისევ, თეძმის ხეობის შუა და ზემო წელთან მიმართებაში, მდგო-მარეობა თითქმის უცვლელია – საფუძვლიან, ინტერდისციპლინარულ შესწავლას ვინ ჩივის, ქართველოლოგიური მეცნიერების ცალკეული დარგების მხრივაც კი, არავითარი კვლევა არ წარმოებულა.

ვითარება კი, ამ მეტად მნიშვნელოვანი მიკრორაიონის წარსულის შესასწავლად, დღე-ისათვის გაცილებით გაუარესებულია; მეტიც, ზოგიერთი მიმართულებით (მაგ., ონომასტიკის თითქმის ყველა სეგმენტი, ეთნოგრაფია) წარსულის ძალზედ ბევრი ნიშანი უიმედოდაა და-კარგული, ან ისეა დამახინჯებულ-გაუცხოებული, რომ მისი თავდაპირველი დასახელების მიკ-ვლევა პრაქტიკულად შეუძლებელია. სამწუხაროდ, მიზეზი ტკივილამდე ბანალურია – ხეობის ამ ნაწილში რამდენჯერმე თითქმის მთლიანად შეიცვალა მოსახლეობა. ავთოხთონი მოსა-ხლეობის – ეთნიკური ქართველების ერთი ჯგუფი, ჩაანაცვლა ასევე ქართული მოსახლეობის მეორე ჯგუფმა, რომელიც გასული საუკუნის 40-50-იან წლებში გაასახლეს ხეობიდან და ჩაა-სახლეს ქვემო ქართლსა (სამგორი) და კახეთში (დედოფლისწყარო). ჟამთა სიავისა და სხვა,

ობიექტური თუ სუბიექტური მიზეზების გამო, ქართული მოსახლეობის ადგილს, ნაწილობრივ იკავებს შიდა ქართლში ჩრდილოეთ კავკასიიდან გვიან შუასაუკუნეებში ჯერ ინფილტრირებული, შემდეგ კი, XIX საუკუნის მე-2 ნახევრიდან, ქართველი დიდგვაროვნების ნაწილის სიხარბისა და არაშორსმჭვრეტელური ქმედებების გამო, მასიურად ჩამოსახლებული ოსური ეთნოსი... XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან მოყოლებული, თედმის ხეობის საკვლევი მონაკვეთი თითქმის საერთოდ დაცლილია მოსახლეობისაგან...

ცხადია, გარე ფაქტორებმა და ქართველების გაუაზრებელმა, არც თუ გონივრულმა დამოკიდებულებამ საკუთარი მიწისადმი, ბევრი უარყოფითი მომენტი და მეტად დამაზიანებელი ასპექტების გააქტიურება გამოიწვია, რის შედეგებსაც დღეს ვიმკით საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში და, თუ ჭკუას არ მოვუხმეთ, მომავალში კიდევ უფრო მეტი უბედურება გველოდება...

განხორციელებული კვლევითი სამუშაოების მომოხილვა

მდ. თედმის ხეობის ჩაჩუბეთ-რკონის მონაკვეთზე მჭიდრო და ინტენსიური ცხოვრების კვალია შემორჩენილი. ეს, განსაკუთრებით ითქმის, მდ. თედმისა და მისი მარცხენა შენაკადების, ვიცხას, ეკლესიის წყლისა და ფიცხის ორხეობებზე, სადაც ბუნებრივ დამრეც ტერასებზე მიყოლებით, გვერდიგვერდ დავაფიქსირეთ არაერთი დიდ-პატარა ნამოსახლარი, ერთმანეთისაგან გამიჯნული მცირე, კანიონისმაგვარი მშრალი ხეობით; მოსახლეობის ასეთი სიმჭიდროვე არცაა გასაკვირი, რადგან რკონამდე „...არს თეძამი ვენახ-ხილითა ნაყოფიერი“. ენციკლოპედიისტს კვერს უკრავენ დღევანდელი ტოპონიმები – ნავენახარი, ნაწისქვილარი... ამას დავუმატოთ მდ. თედმისა და მისი შენაკადების აუზებში მეცხოველეობისათვის არსებული ერთობ ხელსაყრელი გარემო. თუმცა, მხოლოდ ეს ფაქტორები არ განაპირობებდა ადამიანის მიერ ამ ტერიტორიის ინტენსიურ ათვისებას.

თედმის ხეობის ზემო წელი (ჭყოპიანისა და რკონის მიდამოები), მდიდარი ყოფილა სხვადასხვა წიაღისეულით – „აქა არს ლითონი ბრპენისა მრავალი, იტყვიან ვეცხლსათა“;

და კიდევ, თედმის ხეობაზე გადიოდა გზები, რომელთაც არა მარტო სავაჭრო, არამედ სამხედრო-სტარატეგიული მნიშვნელობაც გააჩნდა. მათი მეშვეობით საკვლევი მიკრორაიონი უკავშირდებოდა: ა. თედმის ხეობის ზედა და ქვეთა მონაკვეთებს; ბ. ტანას ხეობას; გ. თორ-ჭავახეთსა და ა.შ. ამ გზებისა და ნაგებურების კვალი აქა-იქ დღემდეა შემორჩენილი (სურ. 133).

ამდენად, სრულიად ბუნებრივია, რომ შიდა ქართლის ამ ლოკალური რაიონის ათვისება, საკმაოდ ადრეული დროიდან დაიწყო და აქტიურად ხორციელდებოდა გვიან შუასაუკუნეებამდე.

თედმის ხეობის საკვლევი მონაკვეთზე, ნივთიერი ძეგლებიდან, დღეის მდგომარეობით, უადრესია რკონის სამონასტრო კომპლექსში შემავალი VII ს. მე-2 ნახევრით დათარიღებული მარიამ ღვთისმშობლის სახელობის სამნავიანი ბაზილიკა. თუმცა, ვიმედოვნებთ, რომ საფუძვლიანი კვლევის შედეგად, უფრო ადრეული ეპოქის ძეგლების კვალიც გამოვლინდება. ექსპედიციის საველე სამუშაოების უპირველესი მიზანიც სწორედ ეს იყო – შეგვესწავლა უკვე ცნობილი და გამოგვევლინა ახალი არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული ობიექტები, რომლებიც დატბორვის არეალში ექცეოდნენ. საველე სამუშაოების პირველ ეტაპზე, მაქსიმალური სისრულით აღვწუსეთ და შევისწავლეთ სწორედ ის, რომ ამ რიგის ძეგლები.

ექსპედიციის მიერ გამოვლენილი კულტურულ-ისტორიული ობიექტები რამდენიმე ჯგუფში გავაერთიანეთ:

1. მდ. თედმის მარჯვენა ნაპირზე არსებული გრძელი ქვაყრილები;
2. მდ. თედმისა და მისი მარცხენა შენაკადების ხეობებისაში არსებული მცირე და საშუალო სიდიდის ნამოსახლარები;
3. ცალკეული ნაგებობების ნაშთები მდ. თედმის ორივე ნაპირზე;

4. მშრალი წყობით ნაგები კედლები, უპირატესად თეძმის მარჯვენა ნაპირზე;

5. დიდი დასახლება, რომელიც განცალკევებით დგას საკვლევ ზონაში გამოვლენილ-შესწავლილი ძეგლებიდან.

დაფიქსირებული ობიექტების მოკლე დახასიათებას ვიწყებთ მდ. თეძმის მარჯვენა ნაპირზე რამდენიმე ადგილას არსებული გრძელი ქვაყრილებით.

გრძელი ქვაყრილები – სოფ. ჩაჩუბეთიდან სოფ. რკონამდე, მდ. თეძმის მარჯვენა ნაპირზე (ძირითადად), რამდენიმე მონაკვეთში დავაფიქსირეთ რიყის ქვების სხვადასხვა სიგრძისა და სიგანის ზვინულები.

ყოველგვარი გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად, გადავწყვიტეთ ერთი მათგანის, სოფ. ჩაჩუბეთიდან 2,8 კმ-ზე არსებული ზვინულის განმენდა (ქვაყრილი III; სურ. 7-9). ჯპს კოორდინატები 38 T 0437050; UTM 4632855; H – 788 მ. უშუალოდ მდინარის პირას კიდეც ერთი ქვაყრილია, რომელსაც უფრო საშუალო და დიდი ზომის რიყის ქვით ნაგები ყორე შეიძლება ვუწოდოთ (ქვაყრილი N3-ა; სურ. 10). ჯპს კოორდინატები: 38 T 0437110; UTM 4632903; H – 787 მ. (სურ. 11)

მწვანე საფარის მოხსნისა და ზედაპირული პრეპარაციის შედეგად, უდავოდ დადგინდა, რომ ესაა მდინარის სეზონური წყალმოვარდნების დროს ჩამოტანილ-მოზვინული ქვაყრილები, რომლებისთვისაც აქაურ მაცხოვრებლებს ალაგ-ალაგ, საჭიროების მიხედვით, გარკვეული სიმწყობრე მიუციათ; ცხადია, ისევ და ისევ მდინარისაგან სანაპირო ზოლის დასაცავად; მით უფრო, რომ თეძამს, როგორც ეს ახასიათებთ მთის მდინარეებს, საკმაოდ დამანგრეველი წყალმოვარდნა სცოდნია. წყალდიდობის ერთი ასეთი კვალი დავაფიქსირეთ ჩაჩუბეთსა და რკონს შორის მონაკვეთზე, ადგილ ნაწისქვილართან, სადაც თვალნათლივ ჩანს, გასული საუკუნის 80-იან წლებში სტიქიის მიერ მოჭრილ-მოწყვეტილი ნიადაგის დიდი მასივი (სურ. 55,56).

დამცავი კედლები და ყორეები. მდ. თეძმის საკვლევ მონაკვეთზე, ძირითადად მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, დავაფიქსირეთ მშრალი წყობით ნაგები კლდისა და რიყის ქვის კედლები. ორ შემთხვევაში, სამშენებლო მასალად გამოუყენებიათ კარგად დამუშავებული საშუალო ზომის სწორკუთხა ქვები.

კედლის ნაშთი I (სურ.13,14). ვიცხას ნამოსახლარის პირდაპირ. მდ. თეძმის მარჯვენა ნაპირზე. კედლის ადგილმდებარეობიდან გამომდინარე, დიდი ალბათობით, აქ არსებული მცირე ხევის ორივე ნაპირზე არსებული ნასახლარის ნაშთი. ამაზე თვალნათლივ მიუთითებს ორსამ ადგილას რიყის ქვების წყობის ნაშთი. მოგვიანოდ, ნასახლარის ქვები გამოუყენებიათ აღნიშნული მცირე ხევიდან წამოსული მასისაგან ახლად გაყვანილი გზის დასაცავად აუგიათ.

კედლის დახასიათება. წყობა – მშრალი; მასალა – მცირე და საშუალო ზომის რიყის ქვა; შემორჩენილია 3-4 რიგი. ზომები: კედლის სიმაღლე (ფაქტობრივი მდგომარეობით) – 0.67-0.82; სიგრძე – 1,3,1,45; ცალკეული ქვების ზომები: 0.45x0.67; 0.56 x 0.72 და სხვ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 0435804; UTM 4631062 (+, – 3 მ.); H-835 მ.

კედლის ნაშთი II (სურ. 15). აღწერილი კედლიდან დასავლეთით, 200-დე მეტრში. ვფიქრობ, იგივე დანიშნულებითაა აგებული. კედლის დახასიათება. მშრალი წყობა; რიყის მოგრძო მოყვანილობის ქვები; შემორჩენილია წყობის 2-3 რიგი. ზომები. კედლის სიმაღლე (ფაქტობრივი მდგომარეობით) – 0.5-0.7; სიგრძე – 6-7 მ.; ცალკეული ქვების ზომები: 0.2x0.30; 0,24 x 0,4 და სხვ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 0435657; UTM 4630809 (+, – 3 მ.); H-852 მ.

კედლის ნაშთი III (სურ. 17,18). მდებარეობს მდ. თეძმის მარჯვენა ნაპირზე, რკონისაკენ მიმავალი საავტომობილო გზის მარჯვენა მხარეს. ეს, საშუალო ზომის სწორკუთხა ქვებით ნაგები კედელი, ყოველგვარი ეჭვის გარეშე, ნაპირის გასამაგრებლადაა აგებული. სხვა ფუნქცია, მისი მდებარეობიდან გამომდინარე წარმოუდგენელია. კედლის დახასიათება – მშრალი წყობა; რიყის საშუალო ზომის ქვებით. 10-12 რიგი; ზომები. კედლის სიმაღლე (ფაქტობრივი მდგომარეობით) – 1.1-1.45; სიგრძე – 9.8-11.5; ცალკეული ქვების ზომები: 0.2x0.45; 0.28 x 0.52; 0.31 x 0.62 მ. და სხვ.; ჯპს კოორდინატები: 38 T 0435562; UTM 4630739 (+, – 3 მ.); H-842 მ.

ყორეს ნაშთი (სურ. 16). ნამოსახლარის ძირში, დავაკებაზე შემორჩენილია მშრალი წყობით, კლდისა და რიყის ქვით ნაგები ყორეს ნაწილი. სიგრძე (შემორჩენილი) – 11,7 მ.; ჯპს კოორდინატები: 38T0435827; UtM 4631487; H – 836 მ.

III. ნამოსახლარები. ნამოსახლარებისა თუ ცალკეული ნასახლარების უმეტესობა მდებარეობს მდ. თეძმის მარცხენა ნაპირსა და მისი შენაკადის ვიცხას, ასევე მარცხენა ნაპირზე. მცირე ფართობის ნამოსახლარები უმთავრესად მდინარეთა ნაპირების კლდოვან ტერასებზეა შეფენილი; შედარებით დიდი ნამოსახლარები კი, ნეკერჩხლისა და რცხილის (უპირატესად) ხშირი კორუმებით დაფარულ, ნაკლებად დამრეც შეფერდებებზეა ტერასულად გაშენებული.

საკვლევ მიკრორაიონში დაფიქსირებული მცირე და საშუალო ფართობიანი ნამოსახლარების ფონზე, მკვეთრად გამოირჩევა მდ. თეძმისა და მისი მარცხენა შენაკადის ვიცხას ორხევი არსებული ნამოსახლარი, რომელიც საკმაოდ დიდ ფართობზეა განფენილი. ამ ნამოსახლარზე, ოდნავ მოგვიანებით, ვრცლად გვექნება საუბარი.

ნამოსახლარებზე არსებული ნაგებობები ნაშენია მშრალი წყობით; მასალად გამოუყენებიათ როგორც რიყის, ასევე ადგილობრივი კლდის სრულიად დაუმუშავებელი, ან ზერელედ ხელშევლებული ქვა. იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება მეტ-ნაკლებად გულდასმით დამუშავებული ქვები.

ზემოთ ვთქვით და განვმეორდებით – მდ. თეძმის აუზის შუა და ზემო წელი ინტენსიურადაა ათვისებული, ყოველ შემთხვევაში, განვითარებული შუასაუკუნეებიდან მაინც. თეძმისა და მისი შენაკადების – შავწყალასა და ვიცხას ნაპირებზე, საცხოვრებლად მეტ-ნაკლებად შესაფერის თითქმის ყველა ფერდობზე ვხვდებით ნამოსახლარებს ან ადამიანის სამეურნეო საქმიანობის სხვა ნაშთებს.

ნასახლარების მთელი წყება დავაფიქსირეთ მდ. თეძმის მარცხენა ნაპირზე, ვიცხას დასახლებიდან აღმოსავლეთით, მისგან 1.0-1.2 კმ-ს დაშორებით; ორიც, ვიცხას დასახლებიდან დასავლეთით, კანიონს გადაღმა.

ამ ნამოსახლარებს აერთიანებთ რამდენიმე ნიშანი: ა. ყველა მათგანი გაშენებული იყო დამრეცი, კლდოვანი ნაპირის ბუნებრივ ტერასებზე; ბ. ყველა შენობა მხოლოდ მშრალი წყობითაა ნაგები და სამშენებლო მასალად ადგილობრივი კლდის ქვიშაქვა და რიყის ქვაა გამოყენებული. მიუხედავად მათი ერთმანეთთან სიახლოვისა და ერთგვაროვნობის, რიგ შემთხვევაში, ფრაგმენტულობისა, მომაქვს თითოეული ობიექტის მოკლე დახასიათება, მარშრუტით ჩაჩუბებიდან სოფ. რკონამდე.

მოკლედ თითოეული ობიექტის შესახებ:

ტყემლნარას ნამოსახლარები. სოფ. რკონის (რომელსაც რატომღაც, ნასოფლარს უწოდებენ, თუმცა აქ ორი კომლი მუდმივად ცხოვრობს) მცხოვრები მერაბ გაბაშვილი (70 წლის), რომელიც მეგზურობას გვინევდა, თეძმის მარცხენა ნაპირის ერთ მონაკვეთს ტყემლანად მოიხსენიებს.

შესაბამისად, აქ გამოვლენილ ნასახლარებსაც ჩვენი საერთო ნუმერაციის გარდა დავუმატეთ შიდა ნომრებიც. მაგალითად, „ნამოსახლარი N1 (ტყემლანა – 1)“. სულ ადგილ ტყემლანას ტერიტორიაზე მივაკვლიეთ ექვსი ნამოსახლარის ნაშთს. ნამოსახლარები მდებარეობენ მდ. თეძმის მარცხენა ნაპირის დამრეც და ნაკლებად დამრეც კლდოვან ფერდობებზე.

ზოგიერთი დასახლების ადგილად შეურჩევიათ ფერდობზე არსებული მეტ-ნაკლებად სწორი ადგილი, ზოგიც ციცაბო, კლდოვან ფერდზეა შეკიდული. პირველი ჯგუფის ნასახლარები დაფარულია ცხილნარისა და სხვადასხვა ჯიშის ბუჩქნარის ხშირი ამონაყარით, რაც პრაქტიკულად შეუძლებელს ხდის აქ არსებული ნაგებობების ნაშთების ზუსტ ფიქსაციას.

ნამოსახლარი I (ტყემლანა – 1). N1 ნამოსახლარი ტყემლანა – 1 მდებარეობს უსახელო ხევსა (ჩვენი მეგზურის თქმით – „ქვიშიანი ხევი“) და ეკლესიის წყალს შორის არსებულ კლდოვან და დამრეც ტერასაზე. დავაფიქსირეთ მშრალი წყობით, საშუალო და პატარა ზომის რიყისა და

კლდის ქვებით ნაშენი, შვიდი ნაგებობის ნაშთი, რომელთაგან ორი გეგმაში თითქმის წრიული მოყვანილობის იყო. მოვახერხეთ ოთხი ნაგებობის ზომების აღება. სახლი N1 (სურ. 19). – N-S – 12 – 13; NOO – SWW – 4,0; სახლი N2 (სურ. 24). NWW – SOO – 3,0; სახლი N4 (სურ. 21). – NOO – SWW – 7,8; სახლი N7 (სურ. 22). – N-S – 12 – 2,8; O – W – 2,6.

ისევე, როგორც თეძმის აუზის ზედა წელის სხვა ნამოსახლარებზე, აქაც კედლების ერთი რიგია შემორჩენილი. ჯპს კოორდინატები: W – 38T04 35650; UtM 4631777; H – 821მ.; O – 38T04 35653; UtM 4631787; H – 821მ. – ქვედა ტერასა; 38T0435942; UtM 4631597; H – 831მ. – ზედა ტერასა.

ნამოსახლარი N2 (ტყემლანა – 2) (სურ. 23-28). შედარებით დიდი ნამოსახლარია, რომელიც გაშენებულია ტყემლანა I დასავლეთით, ხშირი რცხილნარით დაფარულ ნაკლებად დამრეც ფერდზე. ნამოსახლარს O მხრიდან საზღვრავს უსახელო მშრალი ხევი. სამშენებლო მასალა და აგების ხერხი, იგივეა, რაც ყველა აქ არსებულ თანადროულ ძეგლზე. ნაგებობების ზომები: სახლი N1 (სურ. 23) – N-S – 10,0 – 1,1; სახლი N2 (სურ. 24) – N – S – 12,0; W – O – 10,0; სახლი N3 (სურ. 25) – NWW – SOO – 3,0; სახლი N4 (სურ. 26) – W – O – 4,0; N – S – 5,2 მ.; სახლი N5 (სურ. 27). W – O – 5,5; N-S – 5,4 მ.; სახლი N6 (სურ. 28). W – O – 2,6; N – S – 4,2 მ. ნამოსახლარის ჯპს კოორდინატები: W – 38T04 36067; UtM 46 31808; H – 821მ.; O – 38T04 356073; UtM 4631822; H – 820 მ. – ქვედა ტერასა.

ნამოსახლარი 3 (ტყემლანა – 3) (სურ. 29,29-ა). ნამოსახლარი ტყემლანა – III მდებარეობს ტყემლანა – 2 უშუალო სიახლოვეს, მისგან დასავლეთით 200-დე მეტრის დაშორებით. მას უკავია მომცრო ფართობი; დავაფიქსირეთ 2 ნაგებობის ნაშთი. ჯპს კოორდინატები: 38T0436747; UtM 4642458; H – 843 მ.

ნამოსახლარი 4 (ტყემლანა – 4) აქაც, N1 ნამოსახლარის მსგავსად, რამდენიმე შენობას ჰქონდა წრიული მოყვანილობა. ნაგებობების უმრავლესობას კედლების მხოლოდ ერთი რიგი ჰქონდა შემორჩენილი; გამოწკლისია N5 შენობის ნაშთი, რომლის SOO მხარეს ქვის წყობის 4-5 რიგი დავაფიქსირეთ.

ნამოსახლარი თითქმის მთლიანადაა დაფარული რცხილნარით, სხვადასხვა სახის ბუჩქნარითა და ხმელი ბალახით. მწვანე საფარის სიხშირის მიუხედავად, შევძელით ორი ნაგებობის ნაშთის ზომების აღება. ნაგებობების ზომები დიდად არ განსხვავდება, ჩვენს მიერ გამოვლენილ სხვა ნამოსახლარებზე დაფიქსირებული ნაგებობების ზომებისაგან. რამდენიმე ნაგებობის მონაცემი: სახლი N1 (სურ. 30). N-S – 7,0; სახლი N2 (სურ. 31) – NOO – SWW – 8,4; სახლი N3 (სურ. 32) – NOO – SWW – 9,7 (+, – 1,0 მ.); სახლი N5 (სურ. 34) – NOO – SWW – 6,2; სახლი N4 (სურ. 33); სახლი N6 (სურ. 35); სახლი N7 (სურ. 36); ნამოსახლარის ჯპს კოორდინატები: 38T0436723; UtM 4642414; H – 849 მ.

ნამოსახლარი 5 (ტყემლანა – 5) (სურ. 20-26). ნამოსახლარი მდებარეობს ნაკლებად დამრეც ფერდობზე, რომელიც დაფარულია საკმაოდ ხშირი რცხილნარით (სურ. 28-34). ნამოსახლარზე დავაფიქსირეთ კუთხეებმომრგვალებული, თითქმის ოვალური გეგმარების სახლები. და, კიდევ – აქ, განსხვავებით ზემოთ აღწერილი ნამოსახლარებიდან, სამშენებლოდ გამოყენებულია გაცილებით დიდი ზომის ადგილობრივი კლდისა და რიყის ქვები (1,0 x 0,8; 0,9 x 0,8; 0,75 x 0,54 და ა.შ.).

ცალკეული ნაგებობების ზომები: სახლი N1 (სურ. 36) – 9,0 x 8,0; სახლი N3 (სურ. 39) – 11,0 x 9,7 და ა.შ. ამ ფონზეც კი, გამოირჩეოდა N6 თითქმის წრიული ნაგებობა, რომლის დიამეტრი 13,5 მ-ია. ნამოსახლარის ჯპს კოორდინატები: 38T0436671; UtM 4642387; H – 847-852 მ.

ნამოსახლარი 6 (ტყემლანა – 6) (სურ. 39-44). ნამოსახლარი გაშენებული იყო თეძმის მარცხენა ნაპირზე, უსახელო ხევსა და ეკლესიის წყალს შორის, 1-ელ ტერასაზე, N7 ნამოსახლარიდან 120-130 მ. ნამოსახლარზე დავაფიქსირეთ 7 ნაგებობის ნაშთი, რომელთაგან მოგვაქვს ხუთის ფოტო და ჯპს კოორდინატები. ნაგებობები იმდენად არასრულადაა შემონახული, პლუს, დაფარული ხშირი ცხილნარით, რომ გეგმისა და ზომების განსაზღვრა პრაქტიკულად შეუძლებელია. სახლი N1 (სურ. 40). ჯპს კოორდინატები: 38T0435840; UtM 4631516; H – 831 მ.; სახლი

N2 (სურ. 41). ჯპს კოორდინატები: 38T0435854; UtM 4631658; H – 828 მ.; სახლი N3 (სურ. 42). ჯპს კოორდინატები: 38T0435854; UtM 4631658; H – 828 მ.; სახლი N4 (სურ. 43). ჯპს კოორდინატები: 38T0435830; UtM 4631518; H – 833 მ. სახლი N5 (სურ. 44). ჯპს კოორდინატები: 38T0435832; UtM 4631528; H – 837 მ. რამდენიმე ნასახლარი დავაფიქსირეთ მდ.თეძმის მარცხენა ნაპირზე, უსახელო ხევსა და ეკლესიის წყალს შორის.

ნამოსახლარი 7 მდებარეობს უსახელო ხევსა და 8 ნამოსახლარს შორის. პირობითად შეიძლება ვუწოდოთ ნამოსახლარი. შემორჩენილია ერთ ათეულამდე უნესრიგოდ მიმოფანტული რიყის ქვა.

ნამოსახლარი 8 (სურ. 45-47). ნამოსახლარი, მსგავსად N6-სა გაშენებული იყო თეძმის მარცხენა ნაპირზე, უსახელო ხევსა და ეკლესიის წყალს შორის; მხოლოდ არა 1-ელ, არამედ მე-2 ტერასაზე, N1 ნამოსახლარიდან 120-130 მ., ხოლო მდინარის ნაპირიდან 260-280 მ. დაშორებით. ნამოსახლარის ზომები: W – O – 190 (+, – 10) მ.; N – S – 65 (+, -10) მ. ნაგებობები იმდენად არასრულადაა შემონახული, რომ ერთის გარდა, გეგმისა და ზომების განსაზღვრა პრაქტიკულად შეუძლებელია. ნაგებობა – 1. ოვალური გეგმარების ნაგებობა: დმ. – 12,8 (+, – 1) მ. ნამოსახლარის ჯპს კოორდინატები: 38T0433562; UtM 4631647; H – 845 მ.

ნამოსახლარი 9 (სურ. 48-51). ნამოსახლარის გაშენებული იყო თეძმის მარცხენა ნაპირის 1-ელ, კლდოვან და საკმაოდ დამრეც ტერასაზე, უსახელო ხევსა და ეკლესიის წყალს შორის. მდ. თეძმის ნაპირიდან დაშორება – 180-220 მ. ზომები: W – O – 67 (+, -10) მ.; N – S – 80 (+, -10) მ. დავაფიქსირეთ 6 ნაგებობა, რომელთაგან ოთხი ნაგებობის ზომების აღება შევძელით: სახლი N1 (სურ. 48). W – O – 4,8; N – S – 5,6 მ. ჯპს კოორდინატები: 38T 0435855; UTM 4631541 (+, -3); H-830 მ.; სახლი N4 (სურ. 51). W – O – 4,0; N – S – 5,2 მ. ჯპს კოორდინატები: 38T 0435830; UTM 4631518 (+, -3); H-833 მ.; სახლი N5 (სურ. 50). W – O – 5,5; N – S – 5,4 მ. ჯპს კოორდინატები: 38T 0435832; UTM 4631527 (+, -3); H-837 მ.; სახლი N6 (სურ. 55). W – O – 2,6; N – S – 4,2 მ. ჯპს კოორდინატები: 38T 0435823; UTM 4631500 (+, -3); H-836 მ. სამშენებლო მასალა ადგილობრივი კლდის ქვიშაქვა და უპირატესად რიყის საშუალო და პატარა ზომის ქვები. წყობა – მშრალი.

ეკლესიის გორის ნამოსახლარები. ჩვენი მეგზურის მერაბ გაბაშვილის თქმით, ტყემლანა-დან დასავლეთით, ორ მცირე ხევს შორის მოქცეულ გორასა და მის კლდოვან დაფერდებას, ოსური მოსახლეობა, რომელიც ამ მიკრორაიონში გამოჩნდა XIX საუკუნის მე-2 ნახევრიდან, უწოდებდა ეკლესიის მთას (ვარიანტი – კლდე). მისივე ცნობით, ზემოთ ნახსენები მცირე ხევი-ბიდან ერთის სახელია (გორადან აღმოსავლეთით) ეკლესიის წყალი, ხოლო მეორის (გარადან დასავლეთით) – ფიცესის ხევი. სწორედ ამ ხევებს შორის არსებულ ეკლესიის გორას კლდოვან და დამრეც ტერასებზე დავაფიქსირეთ რამდენიმე ნამოსახლარი, რომელთა მოკლე დახასიათებას აქ ვიძლევი.

ნამოსახლარი N10 (ეკლესიის გორა-1) (სურ. 52-53). ნამოსახლარი, მსგავსად ამ მიდამოებში არსებული სხვა დასახლებებისა, მდებარეობს მდ. თეძმის მარცხენა, კლდოვან დამრეც ნაპირზე. ნამოსახლარს დასავლეთიდან საზღვრავს ფიცესის ხევი, რომლის მარცხენა ფრიალო ნაპირს ებჯინება N – S ხაზზე მშრალი წყობით, კლდის ქვებით ნაგები ზღუდე. ზღუდის შემორჩენილი სიგრძე – 19 (+, -3); სიგანე (შუა ნაწილში) – 2.0 მ. N7. W – O – 2,6; N – S – 2,8 მ. ნამოსახლარზე, კედლის გარდა დავაფიქსირეთ ორი ნაგებობის ნაშთი (სურ. 55,56). ჯპს კოორდინატები: 38 T 0435888; UTM 4631571 (+, – 3 მ.); H-837 მ.

ნამოსახლარი N11 (ეკლესიის გორა – 2) (სურ. 57-59). ნამოსახლარი მდებარეობს ეკლესიის გორის 1-ლი ნამოსახლარის დასავლეთით, ეკლესიის ხევის მარჯვენა კლდოვან ნაპირზე არსებულ ტერასაზე. დავაფიქსირეთ რამდენიმე ნაგებობის ნაშთი. თვალსაჩინოებისათვის მომაქვს რამდენიმე მათგანის მონაცემები: სახლი N1 (სურ. 57). 38 T 0435855; UTM 4631540 (+, – 3 მ.); H-830 მ.; სახლი N2 (სურ. 57). W – O – 4,0. N – S – 5,2 მ.; 38 T 0435854; UTM 4631534 (+, – 3 მ.); H-832 მ.; სახლი N3 (სურ. 61). W – O – 4,0. N – S – 5,2 მ.; 38 T 0435840; UTM 4631516 (+, – 3 მ.); H-831 მ.; სახლი N4 – 38

T0435830; UTM 4631518 (+, - 3 მ.); H-830 მ.; სახლი N5 (სურ. 57). W - O - 5,5; N - S - 4,4 მ. 38 T 0435832; UTM 4631527 (+, - 3 მ.); H-837 მ.; სახლი N6 (სურ. 63). W - O - 2,6; N - S - 4,2 მ.; 38 T 0435827; UTM 4631487 (+, - 3 მ.); H-827 მ.

ნამოსახლარი N12 (ნაწილქვილარი) (სურ. 64,65); თეძმის მარცხენა ნაპირი. ადგილი ნაწილქვილარი. ნაგებობის ნაშთი N1. ზომები: W - O - 9,2; N - S - 7,8 მ. 38 T 0435637; UTM 4631146 (+, - 3 მ.); H-842 მ. ნაგებობის ნაშთი N 2. ზომები: W - O - 5,4; N - S - 3,4 მ. 38 T 0435701; UTM 4631189 (+, - 3 მ.); H-827 მ.

ნამოსახლარი N13 (სურ. 67). ნამოსახლარი მდებარეობს მდ. თეძმის მარჯვენა ნაპირზე, საავტომობილო გზის ჩაჩუბეთი რკონის მონაკვეთის მარცხენა მხარეს; ვიცხას ნამოსახლარიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, 1,9 კმ. დაშორებით. ჯპს კოორდინატები: 38 T 0435657; UTM 4630809 (+, - 5 მ.); H-852 მ.

ნამოსახლარი N14 სოფ. რკონის (სურ. 66-65-ბ). სიახლოვეს. მცირედი დასახლება მდ. თეძმის მარჯვენა ნაპირზე. მშრალი წყობით ნაგები კედელი, მეტად ყორე ეთქმის. მასალა - უპირატესად სხვადასხვა ზომის (L - 1.05, H - 0.35; L - 0.65, H - 0.45; L-0.55, H-0.21 და ა.შ.) რიყის ქვა. კედლის სიგრძე, გარკვეული ხარვეზებით - 21.0, სიგან - 2.3-2.5; შემორჩენილი (?) სიმაღლე - 0.85 - 0.9 მ. ცალკეული ქვის ზომები: L - 1.05; , H - 0.65; L - 0.65; H - 0,45. ყორედან ჩრდილოეთით ნასხლარის (თუ ნამოსახლარების?) ძალზედ ფრაგმენტული ნაშთები. ჯპს კოორდინატები: 38 T 0435657; UTM 4630809 (+, - 5 მ.); H-852 მ.

ვიცხას ნამოსახლარი. ექსპედიციის მიერ შესწავლილი ნამოსახლარებიდან გამოირჩევა თეძმისა და ვიცხის ორხევეში, მდ. ვიცხას მარცხენა ნაპირზე არსებული ორი უბნისაგან შემდგარი ერთი მთლიანი დასახლება, რომელსაც პირობითად ვუწოდეთ „ვიცხას ნამოსახლარი“³.

ვიცხას ნამოსახლარი აღმოსავლეთიდან განიერი ხევითა და მისი კიდედან 4-5 მ. დაშორებით, მშრალი წყობით ნაგები საკმაოდ მძლავრი კედლით იყო დაცული (სურ. 97); ჩრდილოეთიდან საზღვრავდა კლდოვანი მასივი, დასავლეთიდან საშუალო სიღრმისა და სიგანის ქვიანი კანიონი (სურ.68,69-ა). სამხრეთიდან დასახლების ბუნებრივ საზღვარს თეძმის მარცხენა შენაკადი მდ. ვიცხა წარმოადგენდა (სურ.70,70-ა). მისი ნაპირიდან იწყებოდა ტერასების წყება, რომლებიც ვიცხელებს გამოუყენებიათ სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობისა (მდინარიდან პირველი სამი ტერასა) და საცხოვრებლად (4 და 5 ტერასები).

სხვადასხვა სიგანის ტერასები, გაწელილი არიან აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულებით გამოსაყენებელი ტერასები შედარებით ვიწროა, საცხოვრისად შერჩეულებისაგან განსხვავებით. ამ უკანასკნელების სიგანეა 57 (+,-3) (უკიდურესი ჩრდილო ტერასა, რომელზეც ნათლისმცემლის ეკლესია დგას) და 64 (+,-3) (მისგან სამხრეთით მდებარე). ტერასების სიგანე აღმოსავლეთ დასავლეთ მონაკვეთებში არათანაბარია. ნამოსახლარის საერთო ფართობი (ორივე უბნის) 114,000 კვ. მეტრზე მეტია.

ვიცხას მშენებლები ყველანაირ კონსტრუქციის ასაგებად, მხოლოდ მშრალ წყობას იყენებდნენ. ეს სამშენებლო ხერხი საერთო ჩანს საკვლევ რაიონში.

მოკლედ თითოეული უბნის შესახებ. I უბანი. ადრეული ჩანს ვიცხას ნამოსახლარის აღმოსავლეთი უბანი, რომელსაც დიდი ალბათობით საკუთარი, წინარექრისტიანული საკულტო ადგილი გააჩნდა - ქვის კერპი, სამხრეთიდან სამსხვერპლო მოედნით (იხ. სურ. 71-79).

დასახლების I უბანი, II-სთან შედარებით, გაცილებით მცირე ფართობზეა გაშენებული. მას გააჩნდა როგორც ბუნებრივი, ასევე ხელთქმნილი საზღვრები. W მხრიდან უბანს დაუყვება მცირე, უსახელო ხევი, რომლის მარცხენა ნაპირი, გარკვეულ მონაკვეთებში გამაგრებული იყო მოზრდილი ქვებით ნაგები კედლით. დიდი ალბათობით, აგებული წყალმოვარდნისაგან დასაცავად. თუმცა, თუ მისაღებია მოსაზრება, ამ უბნის ადრეულობისა და დროის გარკვეულ

3 ვიცხას ნამოსახლარის შესახებ თ. ბიბილურის მიერ მზადდება გამოკვლევა.

მონაკვეთში დამოუკიდებელი დასახლების სახით არსებობის თაობაზე, მაშინ შესაძლოა, ამ კედელს საფორთიფიკაციო დანიშნულებაც ჰქონოდა.

კერპის სამხრეთით მშრალი წყობით ნაგები კედელია (მეტად, რაღაც ნაგებობის ნაშთი), რომელიც O მხრიდან ებჯინება ზემოთ ნახსენები კლდოვანი ბაქნის დასავლეთ კალთას (სურ. 81.82-ა). კედლის ზომები: სიგრძე – 10.4; სიმაღლე W მხარეს – 0.7; W-2 – 1.0; ცენტრი – 0.75. ცალკეული ქვების ზომები: 1. 2.0 x 1.5 x 0.7; 2. 1.6 x 1.6 x 0.55; 3. 1.42 x 0.75 x 0.65. ჯპს კოორდინატები – W – 38 T 0435238; UTM 46 30642; H – 882 მ;

ნაგებობის O მხარეს, N-S ხაზზე – ადგილობრივი კლდის დიდი ზომის ქვებით შედგენილი კედელი, რომლისგანაც შემორჩენილია მიწაში საკმაოდ ღრმად ჩაფლული (უფრო სწორად, მიწით დაფარული) ორი ლოდი და მისგან 3.5 მეტრით დაშორებით – გამოირჩევა ზომებით გამორჩეული, საკმაოდ კარგად დამუშავებული კლდის ქვის მონოლითი (L – 4.2, H-1.03 (ხილული, საკმაოდ ღრმადაა ჩაფლული მიწაში), Q – 2.4 მ. (სურ. 83). მსგავსი სიდიდისა და მეტ-ნაკლებად დამუშავებული ქვები ვნახეთ დასახლების W მონაკვეთში და ერთანმინდოდან ჩაჩუბეთისაკენ და ჩაჩუბეთიდან რკონისაკენ მიმავალი გზის მარცხენა მხარეს.

აღნიშნული ნაგებობა, კერპის ტერიტორიას ჰყოფს სამოსახლო უბნისაგან და ებჯინება კლდის იმ მასივს, რომლის N ბოლოში აღუმართავთ საკერპო ქვა.

მოგვიანებით, უბანი, ისევე როგორც მთლიანი დასახლება, მოექცა ერთიანი თავდაცვითი სისტემის საზღვრებში, რომლის შესახებაც ოდნავ ქვემოთ მექნება საუბარი.

უბანზე მოვახერხეთ 11 ნაგებობის დაფიქსირება, თუმცა, მათი რაოდენობა, გამომდინარე განაშენიანების სიმჭიდროვიდან, გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო. გავზმინდეთ სამი სახლი და დავადგინეთ: ა) მათი გეგმა; ბ) მიმართება მიმდებარე სახლებთან.

სახლი N1 (სურ. 84, 85). ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 353248; UTM 4630594; ზომები: 7.1 (N-S) x 3.1 (W-O). კედლების შემორჩენილი ნაწილის ასაგებად გამოუყენებიათ ადგილობრივი კლდის (უპირატესად) და რიყის სხვადასხვა მოყვანილობის ქვები.

სახლი N1-ა (სურ. 90). ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 353251; UTM 4630600; H – 871. ზომები: 2.5 (N – S) x 9.0 (W-O). კედლების შემორჩენილი ნაწილის ასაგებად გამოუყენებიათ ადგილობრივი კლდის (უპირატესად) და რიყის სხვადასხვა მომყვანილობის ქვები. ქვების ზომები: 1. 0.6 x 0.35; 2. 0.4 x 0.3; 3. 0.42 x 0.17; 4. 0.5 x 0.38 მ.

სახლი N2 (სურ. 84,86-88). ჯპს კოორდინატები: W მხარე – 38 T 04 35246; UTM 4630608; S მხარე – 38 T 0435251; UTM 4630651; N მხარე – 38T 04 35 249; UTM 4630613; O მხარე – 38 T 04 35 246; UTM 4630610; ზომები: 7.1(N-S) x 3.1 (W-O).

სახლი N3 (სურ. 90). ზომები: 7.1(N-S) x 3.1 (W-O). ჯპს კოორდინატები: T 04 353246; UTM 4630608; H – 873;

სახლი N4 (სურ. 91). ზომები: 7.6 (N-S) x 7.9 (W-O). ჯპს კოორდინატები: T 04 353269; UTM4630576; H – 876.

სახლი N5 (სურ. 92,94). ზომები: 6.3 (N-S) x 7.9 (W-O). ჯპს კოორდინატები: T 04 353247; UTM46300574 – N-დან; T 04 353251; UTM 4630563 H – 864 – S-დან.

სახლი N7 (სურ. 96,97). ზომები: 6.4 (N-S) x 7.2 (W-O). ჯპს კოორდინატები: T 04 353238; UTM 4630590 – N-დან; T 04 353244; UTM 4630571 S-დან. H – 869.

სრული სურათის აღდგენა შესაძლებელი იქნება მხოლოდ სრულფასოვანი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად.

II უბანი. ერთიანი დასახლების II უბანი, პირველთან შედარებით გაცილებით დიდია. არქეოლოგიური დაზვერვის შედეგად დავადგინეთ, რომ ვიცხის ნამოსახლარის იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის დაყოლებასზე არსებული უბანი (ჩვენი ნუმერაციით – უბანი – II) 82460 კმ. მ. ფართობზეა (W – O – 380.0 მ.; N – S – 217 მ.) გავრცელებული და გამოირჩევა მჭიდრო განაშენიანებით.

უბანი მდ. ვიცხის მარცხენა ნაპირზე, 5 ბუნებრივ ტერასაზეა გაშენებული. ზედა, ფართობით დიდი ორი ტერასა, გამოყენებულია საცხოვრებელად, ხოლო მათგან სამხრეთით არსებული სამი – სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულებით გამოიყენებოდა. ყველა ტერასის ძირი გამაგრებული იყო კლდისა და რიყის (შედარებით იშვიათად) სხვადასხვა ზომის ქვებით (სურ. 102-105).

მერაბ გაბაშვილის ინფორმაციით, ამ ტერასებზე, გასული საუკუნის 70-80-იან წლებშიც თესავდნენ ქერს. თუმცა, ვიცხას დასახლება იმ დროისათვის დიდი ხანია რაც ნასოფლარად იყო ქცეული. მისი თქმით, „ივანენიში“ (როგორც მას ოსი მოსახლეობა უწოდებდა) პაპამისის მახსოვრობაშიც უკაცრიელი ადგილი იყო. სხვათა შორის, მე-3 ტერასის W – O ხაზზე საკმაოდ კარგადაა შემორჩენილი ძველი ხნულების კვალი.

უბანს, დასავლეთიდან საზღვრავდა განიერი და მშრალი, კლდოვანი კანიონისმაგვარი დამრეცი ხევი; აღმოსავლეთით, უბანი მოქცეული ვიცხას დასახლების ერთიანი ზღუდის შიგნით, რომელიც N – S ღერძზე დაუყვებოდა მკვეთრად დამრეც კალთებიან, განიერი, მშრალი წყობით კარგად ნაგები კედელი. აღნიშნული კედელი ხევის პირს კი არ მიუყვებოდა, არამედ მისგან დაშორებული იყო 3-4 მეტრით (დაშორება ხევის ნაპირის მოხაზულობის მიხედვით). დასახლებას ჩრდილოეთიდან გააჩნდა ბუნებრივი ზღუდე – კლდოვანი მასივი (სურ. 102).

დასახლების უბნებიც გამიჯნული იყო ერთმანეთისაგან ბუნებრივი საზღვრით – კლდოვანი ხევით (სურ. 98-100). დაზვერვების შედეგად გაირკვა, რომ დასახლებას, რომელიც რამდენიმე, შეიძლება ითქვას, დამოუკიდებელი სეგმენტისაგან შედგებოდა, ჰქონდა საკმაოდ რთული და კარგად გააზრებული გეგმარება.

თავისი მდებარეობით ერთგვარად დომინანტური მდგომარეობა უჭირავს დასახლების საკულტო ცენტრს – მოსახლეობაში „ნათლისმცემლის ნიშად ცნობილ, იოანე ნათლისმცემლის სახელზე აგებულ ეკლესიას, რომელიც დგას ზედა N ტერასის, უკიდურეს NO მხარეს და ნასახლარს საზღვრავს ჩრდილოეთიდან (სურ. 104-110-ა)“⁴. ეკლესიის აღმოსავლეთით, 9-10 მ. დაშორებით დიდი ზომის ქვების წყობა, რომელიც უდავოდ, ეკლესიის ასაგებად მომზადებული ტერასის ძირის გასამაგრებლად იყო შექმნილი (სურ. 110-ა, 113-ბ). კონსტრუქციის ფაქტობრივი სიგრძე – 31.0; სიმაღლე – 1.2 მ. ცალკეული ქვების ზომები: 1.6 x 1.1; 1.3 x 1.0; 1.7 x 1.2; 0,9 x 0.7 და სხვ.

კომპლექსის ჯკს კოორდინატები: P 0 – 38 T 04 351 52; UTM 46 305 40; H – 896; P 2 – 38 T 04 351 46; UTM 46 305 39; H – 894 მ.; P 2 – 38 T 04 358 46; UTM 46 305 47; H – 895 მ.;

ცენტრალური ტერასის (ნათლისმცემლის S მხარეს 1-ლი ტერასა) დამცავი ყორიდან ჩრდილოეთით, მთელ სიგრძეზე გარკვეული ინტერვალებით, ერთმანეთისაგან არათანაბარი მანძილით დაშორებული, მეტ-ნაკლებად დამუშავებული მონოლითებია ჩადგმული (სურ. 112-114): I-სა და II-ს შორის მანძილი 42.5 მ.; II-სა და III-ს შორის – 35 მ.; III-სა და IV-ს შორის – 79.4 მ.; IV-დან V მდე – 51.0 მ.; V – VI – 62.0 მ. ასევე არათანაბრია ცალკეული ქვების დაშორება ტერასის დამცავი კედლიდან; ასე მაგალითად, II ქვიდან ტერასის პირამდე მანძილი 20.5; III-დან – 33.8; IV-დან – 15; V – დან – 10.0 მ-ია; ცხადია, ასეთი სხვაობა განპირობებულია რელიეფის მოხაზულობით, რადგან მონოლითები ერთ ხაზზეა განლაგებული. მონოლითების ჯკს კოორდინატები: I – 38 T 04 351 97; UTM 46 305 79; h – 872 მ.; II – 38 T 04 351 66; UTM 46 305 52; h – 870 მ.; III – 38 T 04 351 34; UTM 46 305 34; h – 868 მ.; IV – 38 T 04 35014; UTM 46 30480; h – 864 მ.

1-ელ და მე-2 მონოლითს შორის მივაკვლიეთ ქვების წყობას, რომელიც თავდაპირველად მივიჩნიეთ ორ მონოლითს შორის არსებულ დამცავი კედლის ნაწილად, თუმცა გაწმენდის შემდეგ გაირკვა, რომ ესაა დიდი ზომის ორი ნაგებობების ნაშთი. ამაზე ქვემოთ.

ძალზედ საინტერესო ჩანს დასახლების II უბნის დასავლეთი მონაკვეთი, სადაც შემორჩე-

4 ნათლისმცემლის ეკლესიის კვლევა განახორციელა ხელოვნებათმცოდნე სალომე გოგოლაურმა. ქალბატონ სალომეს ნაშრომი წინამდებარე ანგარიშს ერთვის.

ნილიადიდრონი ქვებით შექმნილი სხვადასხვა ტიპის კონსტრუქციების ნაშთები (სურ. 112,112). დიდი ქვები გამოყენებულია რამდენიმე შენობის ასაგებადაც. მათი დანიშნულების გარკვევა მომავალი კვლევის საქმეა.

და კიდევ, აქ დავაფიქსირეთ ისეთივე მონოლითი, როგორიც დასახლების I უბნის NO კუთხეში (სურ. 117). ზომები: L – 4.7 ; Q-1.4; H-1.64-1.71. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 349 41; UTM 46 304 95; H – 871 მ.

დასახლების II უბანს სამხრეთიდან ესაზღვრება სამი, განსხვავებული სიგანის ტერასა, რომელიც გამოიყენებოდა სხვადასხვა სახის, უპირატესად მაინც, ხორბლეულის დასათესად. ამ მიზნით, ეს ტერასები, დასახლების გაუკაცრიელებიდან საუკუნეების შემდეგაც იმავე მიზნით გამოიყენებოდა ჯერ თეძმის ხეობის ამ მონაკვეთის ქართველი მოსახლეობის, ხოლო XIX ს. მე-2 ნახევრიდან მოსული უცხო ეთნოსის – ოსების მიერ.

თავდაცვითი სისტემა. „ადრე შუა საუკუნეების „ხერთვისებში“ (ორი მდინარის შესაყარში) აგებული ციხეები მარტო იმიტომ კი არ შენდებოდნენ აქ, რომ ორი მხრიდან მდინარით იყვნენ მოზღუდულ-მიუვალნი, არამედ იმიტომაც, რომ ამ ორ მდინარეს ორი გზა მოჰყვებოდა, ე.ი. აქ გზასაყარიც იყო (ხერთვისი, სამშვილდე, დმანისი, ლორე და სხვა.) [ბერძენიშვილი დ. 1968:51] და „ადრე და შუა ფეოდალური ხანის საქართველოს ციხეთა უმეტესობას ზედ ეკრა მეტ-ნაკლები სიდიდის სოფელი (ხაზი ჩემია-თ. ბ.) [იქვე. 53].

ვიცხას დასახლებას, როგორც უკვე ვთქვი, აღმოსავლეთიდან აკრავს ბუნებრივი საზღვარი – საკმაოდ განიერი და მკვეთრად დამრეცი ღრმა ხევის სახით. თუმცა, ვიცხელები არ დაკმაყოფილებულან ბუნებრივი ზღუდით – კლდისა და რიყის სხვადასხვა ზომის ქვით აუგიათ საკმაოდ მძლავრი კედელი, რომელიც სამხრეთით უშუალოდ ებჯინებოდა მდ. ვიცხას შვეულ ნაპირს; ჩრდილო მხარეს I უბანს საზღვრავს, კი ზემოთ, არაერთგზის ნახსენებ იმ კლდის მასივს (გნებავთ – მცირე პლატოს), რომლის N მხარეს აღუმართავთ საკერპო ქვა (სურ. 125,126); II უბანს საზღვრავდა – ასევე კლდოვანი მასივი. ზედაპირული დაკვირვებით ისე ჩანს, რომ აღმოსავლეთის ზღუდეს ჰქონდა ორი, შიდა და გარე პერანგი, ხოლო მათ შორის სივრცე ამოვსებული იყო მცირე ზომის რიყის ქვით. თუ რამდენად მართებულია ჩემი ეს ვარაუდი, ამის გარკვევა შესაძლებელი იქნება მხოლოდ სრულფასოვანი არქეოლოგიური კვლევის შემდეგ.

ერთი მომენტი, რომელმაც მიიქცია ყურადღება – კედელი აგებულია არა ხევის პირზე, არამედ მისგან 3-4 მეტრის დაშორებით.

ვიცხას დასახლებას დასავლეთის მხრიდან საზღვრავს განიერი (18-24 მ.), საშუალო სიღრმისა (3-5 მ.) და სირთულის მშრალი, კლდოვანი ხევი (სურ. 127,128). თუმცა, სახელი „მშრალი ხევი“ ძალზედ პირობითია. ჩემი ვარაუდით, ნალექის დროს, ამ ხევისათვის წყალმოვარდნა უცხო არ უნდა იყოს. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 34824; UTM 46 30557; H – 876-883 მ.

ხევის მარჯვენა, კლდოვან ნაპირზე, ორიოდე მცირედი ზომის ნაგებობის ნაშთი დავაფიქსირეთ (სურ. 131,132). ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 349 41; UTM 46 304 95; H – 876 მ. ნაგებობის ნაშთებიდან 10-0დე მეტრში, მისგან SSO მხარეს, მ. გურგენიძემ აღმოაჩინა ღია ჩალისფრად გამომწვარი მცირე ზომის ჯამის ძირ-გვერდის 3 ნატეხი (სურ. 133).

საცხოვრებლად სრულიად გამოუსადეგარი კლდოვანი, უსწორმასწორო ფერდობი მავარაუდებიებს, რომ აქ საქმე გვაქვს არა ჩვეულებრივ საცხოვრისთან, არამედ სადარაჯო ან რაღაც ამდაგვარი ნაგებობის ნაშთებთან.

ხევის მარცხენა ნაპირზე დავაფიქსირეთ ქვის, მშრალი წყობით ნაგები, კედლის მონაკვეთი (N – S, N-დან O-კენ 41 გრად.). წყობის ხილული ნაწილის სიგრძე – 14.5 მ. კედლის ერთი მონაკვეთი დაფარულია მიწით. არ გამოვრიცხავ, რომ გათხრის შემთხვევაში შევძლებთ ვიცხას დასახლების დასავლეთის დამცავი კედლის ხელშესახები ნაწილის გამოვლენა-შესწავლას (სურ.129,130). ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 34890; UTM 46 305 43; H – 876 მ.

კედლის ამ წყობიდან აღმოსავლეთით, 40-დე მეტრში – N-S ღერძზე (18 გრდ. W-კენ), ერთ

რიგად განლაგებული სამი, საშუალო ზომის ქვა. ზომები: N – 0.7x0.6; შუა – 1.0 x 0.7; S – 1.1 x 0.8 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 34995; UTM 46 305 60; H – 894 მ.

ამ შემთხვევაშიც, შემდგომი კვლევის გარეშე, შეუძლებელია გავიგოთ ამ ქვების დანიშნულება. ამ, მეტად საინტერესო და არც თუ მცირე ინფორმაციის შემცველი საფორთიფიკაციო სისტემის მაქსიმალურად სრული სურათის აღდგენა, ისევ და ისევ მხოლოდ გათხრების მეშვეობითაა შესაძლებელი.

უბანზე დავაფიქსირეთ რამდენიმე ათეული ნაგებობის ნაშთი (ეს წინასწარული მონაცემები, დიდი ალბათობით, ეს მონაცემები სრულფასოვანი გათხრების შემდეგ შეიცვლება), რომლებიც განლაგებულია იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის სამხრეთით, სამხრეთ-დასავლეთითა და სამხრეთ – აღმოსავლეთით. მათი ფუნქციის შესახებ დასკვნების გაკეთება, კვლევის ამ ეტაპზე ნაადრევად მიმაჩნია, თუმცა, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ნაგებობების უმეტესობა სწორედაც, რომ საცხოვრებელ სახლებს წარმოადგენდა. ზოგიერთი ნაგებობა, მათ ასაშენებლად გამოყენებულ ქვების ზომებიდან და გეგმარებიდან გამომდინარე, უდავოდ განსხვავებული მიზნითაა შექმნილი.

სახლი N1 (სურ.115). მდებარეობს უბნის დასავლეთ მონაკვეთში, კანიონიდან 20 (+, – 3 მ.) დაშორებით. ზომები: N – S – 4.0; W – O – 4.6 მ.

სახლი N2 (სურ. 116). მდებარეობს უბნის დასავლეთ მონაკვეთში, კანიონიდან 20 (+, – 3 მ.) დაშორებით, N1 სახლის უშუალო სიახლოვეს, მისგან აღმოსავლეთით. ზომები: N – S – 4,0; W – O – 6,0 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 78; UTM 46305 11; h – 881 მ.

სახლი N3 (სურ. 117). მდებარეობს უბნის ცენტრალური მონაკვეთის სამხრეთ ნაწილში. ისევე როგორც დასახლების ყველა სახლი, ნაგებია ადგილობრივი კლდისა და რიყის (იშვიათად) საშუალო და მცირე ზომის ქვებით, ხსნარის გარეშე. ზომები: N – S – 4.2; W – O – 5.5 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 71; UTM 46 305 10; h – 881მ.

სახლი N4 (სურ. 118). მდებარეობს უბნის ცენტრალური მონაკვეთის სამხრეთ ნაწილში, N3 უშუალო სიახლოვეს. ისევე როგორც დასახლების ყველა სახლი, ნაგებია ადგილობრივი კლდისა და რიყის (იშვიათად) საშუალო და მცირე ზომის ქვებით, ხსნარის გარეშე. ზომები: N – S – 5.1; W – O – 7.2 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 67; UTM 46 305 04; h – 881 მ.

სახლი N5 (სურ. 119). მდებარეობს უბნის ცენტრალური მონაკვეთის სამხრეთ ნაწილში. მას სამხრეთიდან ესაზღვრება სახლი N4. ისევე როგორც დასახლების ყველა სახლი, ნაგებია ადგილობრივი კლდისა და რიყის (იშვიათად) საშუალო და მცირე ზომის ქვებით, ხსნარის გარეშე. ზომები: N – S – 5,0; W – O – 6,0 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 35022; UTM 46 305 03; h – 871 მ.

სახლი N6 (სურ. 120). მდებარეობს უბნის ცენტრალური მონაკვეთის სამხრეთ ნაწილში. მას სამხრეთიდან ესაზღვრება სახლი N5, აღმოსავლეთიდან – N7. ისევე როგორც დასახლების ყველა სახლი, ნაგებია ადგილობრივი კლდისა და რიყის (იშვიათად) საშუალო და მცირე ზომის ქვებით. ზომები: N – S – 3,5 (+, – 0,6); W – O – 4,7 (+,-0,3) მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 63; UTM 46 305 88; h – 879 მ.

სახლი N7 (სურ. 121). მდებარეობს უბნის ცენტრალური მონაკვეთის სამხრეთ ნაწილში. მას დასავლეთიდან ესაზღვრება სახლი N6. სამშენებლო მასალად გამოუყენებიათ ადგილობრივი კლდისა და რიყის (იშვიათად) საშუალო და მცირე ზომის ქვებით. ზომები: N – S – 3,2 ; W – O – 4,2 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 47; UTM 46 305 78; h – 878 მ.

სახლი N8 (სურ. 122). მდებარეობს უბნის ცენტრალური მონაკვეთის ცენტრალურ ნაწილში. ნაგებია ადგილობრივი კლდის საშუალო და მცირე ზომის ქვებით. ზომები: N-S-3,2; W – O – 4,2 მ. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 37; UTM 46 305 73; h – 876 მ.

სახლი N11 (სურ. 123). ნათლისმცემლის ეკლესიიდან SW – მხარეს, 150 მეტრის დაშორებით. ასაგებად გამოუყენებიათ დიდი ზომის (0.9x0.85; 1.2x1.15...). კლდის ქვა. ჯპს კოორდინატები: 38 T 04 351 08; UTM 46 30618; h – 898 მ.

უბნის ცენტრალურ ნაწილში, უკიდურეს სამხრეთ მხარეს, ტერასის დამცავი ყორიდან 4,8 მ.გაიწმინდა მშრალი წყობით ნაგები შენობის ნაშთი. კერძოდ, სამხრეთის (სიგრძე-8.5, სიგანე – 1.7 მ.) და აღმოსავლეთის (სიგრძე-3.0, სიგანე – 1.7 მ.) მონაკვეთები. ნაგებობას N მხრიდან ესაზღვრება კიდევ ერთი, საკმაოდ დიდი ნაგებობა (W-O – 15.0; N-S – 6.4 მ.) (სურ. 124,124-ა).

ვიცხას ნამოსახლარის II უბანზე ამ ეტაპზე ცნობილი შენობებიდან, ეს ორი უდავოდ გამოირჩევა ზომებით. ისინი მეტ სიახლოვეს იჩენენ ვიცხის ნამოსახლარის I უბანზე შესწავლილ NN1, 2 და 1-ა სახლებთან.

დასკვნის მაგიერ

ჩვენ სრულად გამოვიკვლიეთ ის ტერიტორია, რომელიც თეძმის წყალსაცავის პროექტის დასრულების შემდეგ დაიფარება წყლით. სხვაგვარად, ტექნიკური დავალების ძირითადი ნაწილი დასრულებულია და პროექტის განხორციელებას წინ არაფერი უდგას; თუმცა, სავსე სამუშაოების ანგარიშის ამ ნაკვეთს შემთხვევით არ ვუწოდებთ დასკვნის მაგიერ.

დასკვნის მაგიერ იმიტომ, რომ დასახლების შესახებ, რომლის ფართობი 114,000 კვ. მეტრს აღემატება, ამასთან გამოირჩევა მოსახლეობის სიმჭიდროვითა და სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობების სიმრავლით, კვლევის ამ ეტაპზე, მხოლოდ დაკვირვების პირველადი შედეგების მიწოდებაა შესაძლებელი დაინტერესებული საზოგადოებისათვის.

რეალური დასკვნების გაკეთება კი, მხოლოდ სკრუპულოზური სავსე-არქეოლოგიური კვლევის შედეგად გახდება შესაძლებელი.

სრული პასუხისმგებლობით შემიძლია ვთქვათ, რომ შიდა ქართლის ტერიტორიაზე, შუასაუკუნეების დროის, მსგავსი სიდიდისა და რაც მთავარია, ჩვენს დრომდე ძალზედ კარგად შემონახული დასახლება, მეორე არ მეგულება.

ვიცხას დასახლება თავისი მასშტაბებითა და მნიშვნელობით გაცილებით მეტია, ვიდრე უბრალოდ სოფლის ტიპის სამოსახლო. იმისათვის, რომ დაიდოს ხელშესახები და პირუთვნელი ინფორმაციის შემცველი შედეგი, ჩვენი ღრმა რწმენით, აუცილებელია გაგრძელდეს ძეგლის კვლევა.

ძეგლის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, წყალსაცავის პროექტის განხორციელების პარალელურად, უნდა განხორციელდეს ვიცხას ნამოსახლარის სრულფასოვანი არქეოლოგიური კვლევა, რათა თავიდან ავიცილოთ ძალზედ მნიშვნელოვანი და დიდი ისტორიული ინფორმაციის მატარებელი ძეგლის მოსალოდნელი დაზიანებით გამოწვეული სრულიად მოუხსნორებელი შედეგები.

აღნიშნული ნამოსახლარის კვლევა მით უფრო საჭიროა და დავამატებდით – აუცილებელიც, რადგან ის სწორედაც, რომ იმ დროის ძეგლია, როდესაც თეძმის ხეობისა და მისი შენაკადები დასახლებულია მხოლოდ მკვიდრი, ქართული ეთნოსით და, რომ ნივთიერი კულტურის ყველა ძეგლი, ავთოხთონი მოსახლეობის ეთნოკულტურის შემოქმედების შედეგია... დასკვნების გამოტანა კოლეგებისა და საზოგადოებისადმი მიმინდვია.

არქეოლოგიური კვლევა უნდა გაგრძელდეს, რათა:

- არ განადგურდეს არქეოლოგიური ობიექტების გარკვეული ნაწილი. კერძოდ, წყლით დაიფარება ნაგებობების საკმაოდ დიდი რაოდენობა, მათ შორის აღმოსავლეთით არსებული თავდაცვითი ზღუ დის ქვედა მონაკვეთი, ხოლო შუა ნაწილი ექცევა დატბორვის ზონის უშუალო სიახლოვეს, რაც ცხადია, ზრდის მათი დაზიანება – განადგურების საფრთხეს; შევისწავლოთ დატბორვის ზონაში მოქცეული ნამოსახლარის 1-3 და ნაწილობრივ, 4 ტერასები.

- გამოვავლინოთ დასახლების ადრეული დროის ფენები;

- განვსაზღვროთ დასახლების ადგილი და როლი, თეძმის აუზის ზედა მონაკვეთში (და არა მხოლოდ) არსებულ დასახლებათა შორის;

- შესწავლილ იქნას დასახლების ეთნიკური ისტორია, რაც მოგვცემს გასაღებს თემის ხეობის მოსახლეობის წარსულის რეალური სურათის წარმოსაჩენად;
 - სრულად გამოვიკვლიოთ წარმართულ სალოცავად მიჩნეული ადგილი, რომლის შესწავლაც არაერთ საინტერესო დეტალს გამოავლენს;
 - შევისწავლოთ დასახლების საფორთიფიკაციო სისტემა. ეს ძალზედ მნიშვნელოვანია, რადგან ჩვენს სინამდვილეში არც თუ მრავლადაა შუასაუკუნეების დროის, ცალკე აღებული დასახლების თავდაცვითი ნაგებობები;
 - მივაკვლიოთ ასეთი მჭიდრო და საკმაოდ ვრცელი დასახლების სამაროვანს.
- განხორციელდეს ვიცხას ნამოსახლარის ფუნქციონირების მთელი სპექტრის (რაგვარობა, სიმჭიდროვე, მეურნეობის უმთავრესი დარგები, დროითი ჩარჩოები) განსაზღვრა; ეს კი, მხოლოდ სტაციონალური არქეოლოგიური კვლევის შედეგადაა შესაძლებელი.
- ვიცხას ნამოსახლარზე სრულფასოვანი არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების შემთხვევაში, პირველად განხორციელდება:
- ა) თემისა და მისი ზედა წელის შენაკადების აუზების სრულყოფილი არქეოლოგიურ – ეთნოგრაფიული, ისტორიულ-გეოგრაფიული და სახელოვნებო-მცოდნეობითი კვლევა;
 - ბ) კომპლექსურად და სრულად იქნება შესწავლილი შიდა და ზემო ქართლის მოსაზღვრე რაიონში არსებული შუასაუკუნეების კარგად შემონახული და, რაც ყველაზე მეტად მნიშვნელოვანია, მრავალმხრივ საინტერესო დასახლება;
 - გ) დასახლება, რომელიც არაერთი საყურადღებო ინფორმაციით გაამდიდრებს ჩვენს ცოდნას ეპოქის შესასწავლად;
 - დ) მომზადდება ნათლისმცემლის ერთნავიანი ეკლესიის კონსერვაცია-რესტავრაციის პროექტი;
- და ბოლოს, ექსპედიციის მუშაობის ყველა ეტაპზე, როგორც საველე, ასევე თეორიულ კვლევაში, ჩართული არიან თბილისის სახელმწიფო სამხატვრო აკადემიის შესაბამისი სპეციალობების ბაკალავრიატისა და მაგისტრატურის სტუდენტები. ამადაც არის ეს პროექტი განსაკუთრებით ღირებული.

ბიბლიოგრაფია:

ა. წერილობითი წყაროები

1. ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქ-ს ც-ა; IV. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბილისი 1973.
2. ბერი ეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება. ქ-ს ც-ა; II. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბილისი 1959.
3. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. გ. გელაშვილის გამოცემა, 1. თბილისი 1962.
4. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, ტ. 1. 1940.
5. ვახტანგაშვილი მ. ოსთა განსახლების საკითხისათვის XIX საუკუნესა და XX საუკუნის პირველ მეოთხედში. სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 2017.
6. მროველი ლეონტი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა ... ქ-ს ც-ა; I. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბილისი 1955.
7. მროველი ლეონტი. მათიანე ქართლისაი. ქ-ს ც-ა; I. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით.

თბილისი 1955.

8. ორბელიანი პ. ამბავი ქართლისანი. ელ. ცაგარეიშვილის გამოცემა. „მეცნიერება“, თბილისი 1981.
9. ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. ქ-ს ც-ა; – I. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბილისი 1955.
10. ტფილელი იოსებ. დიდმოურავიანი. გ. ლეონიძის გამოკვლევითა და რედაქციით. თბილისი 1939.

ბ. ლიტერატურა

1. ბერიძე ვ. სამცხის ხუროთმოძღვრება. თბილისი 1955.
2. ბერძენიშვილი დ. ციხეთა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი. „ძეგლის მეგობარი“, N14. თბილისი 1968.
3. ბერძენიშვილი დ. ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვები თეძმის, ხოვლისა და ატენის მიდამოებში. ასპირანტთა და ასალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა XIII სამეცნიერო კონფერენცია. თბილისი 1971.
4. ბერძენიშვილი დ. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი. „მეცნიერება“, თბილისი 1985.
5. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, I. თბილისი, 1963.
6. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები. მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის, მეორე გამოცემა. რედ. დ. ბერძენიშვილი. „მეცნიერება“, თბილისი 1990.
7. გამრეკელი ვ. სავაჭრო კავშირები აღმოსავლეთ საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიას შორის XVIII ს-ში. თბილისი 1968.
8. გვასალია ჯ. აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები – შიდა ქართლი“. თბილისი 1983.
9. გვრიტიშვილი დ. ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XV-XVII სს.), ტ. 2. თბილისი 1965.
10. ვახტანგაშვილი მ. ოსთა განსახლების საკითხისათვის XIX საუკუნესა და XX საუკუნის პირველ მეოთხედში. სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 2017.
11. მაკალათია ს. თეძმის ხეობა. თბილისი 1960.
12. თოფჩიშვილი რ. საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები. თბილისი 1997.
13. მაკალათია ს. ბორჯომის ხეობა. თბილისი 1955.
14. მაკალათია ს. ლეხურას ხეობა. თბილისი 1967.
15. მაკალათია ს. ატენის ხეობა. თბილისი 1957.
16. მაკალათია ს. კავთურას ხეობა. თბილისი 1960.
17. მელიქსეთ-ბეგი ლ. არქეოლოგიური მოგზაურობიდან კავთურას ხეობაში 1923 წელს. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე. ტფილისი 1925.
18. მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები I. თბილისი 1977.
19. მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები 2. თბილისი 1980.
20. მუსხელიშვილი ლ. თორელთა გენეალოგიის გარკვევის ცდა. სსმმ. X-B. თბილისი 1940.

21. მუსხელიშვილი ლ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები ნ. ბერძენიშვილის შრომებში, „მაცნე“, N2. თბილისი 1965.
22. რჩეულიშვილი ლ. ძველი ნასახლარები ბორჯომ-ბაკურიანის მიდამოებში. ქართული ხელოვნების ისტორიის ნარკვევები. თბილისი 1994.
23. ტატიშვილი თ. მასალები ტანას ხეობის ისტორიული გეოგრაფიისთვის, საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული კრებული, ტ. 2. თბილისი 1964.
24. ყუბანეიშვილი ს. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, ტ. 1. თბილისი 1996.
25. ჩიტაია გ. ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში. „მოამბე“ IV. თბილისი 1939.
26. ხარაძე კ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, შიდა ქართლი. თბილისი 1992.
27. ჯავახიშვილი ივ. საქართველოს მეფე და მისი უფლებები. თხზ. 12 ტომად, ტ. 12. თბილისი 1998.
28. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია. თხზ. 12 ტომად, ტ. 3. თბილისი 1982.
29. Гакстгаузен. Закавказский край, ч. II, СПб, 1857.
30. Думбадзе М., Ломидзе Б., Лорткипанидзе М. К истории нагорной Картли в V-VIII вв. კრებ. „საქართველოს მთიანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებანი ფეოდალიზმის ხანაში“. თბილისი 1983.
31. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, собранные и пополненные Семеном Броневским, Часть первая. Москва 1823.
32. Харадзе К. Происхождение и развитие топонимов Шида Картли, сб. Осетинский вопрос, Тбилиси 1994.

სურ. 5. ჩაჩუბეთი. მარიამ ღვთისმშობლის ეკლესია. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 6. სოფ. ჩაჩუბეთი. ხედი SO-დან
თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 7. ჩაჩუბეთი. სააგარაკო დასახლება. ხედი -SOO

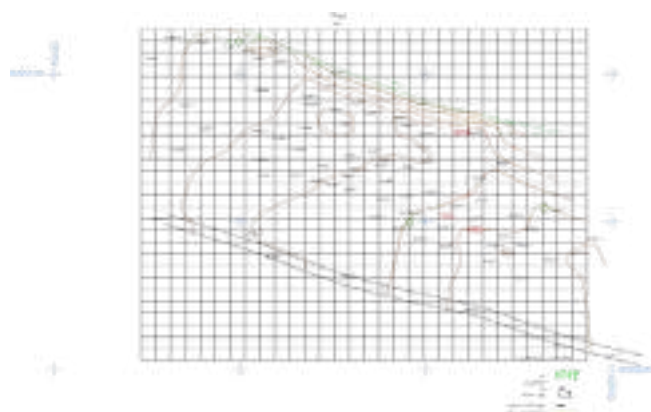
სურ.8 „გრძელი ქვყრილი-I“. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 9. „გრძელი ქვყრილი-II“. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ.10. „გრძელი ქვაყრილი-III“. მცენარული საფარის მოხსნამდე.

სურ.11. არქ. ბადე.

სურ.12. საფარის მოხსნის პროცესი

სურ.13. პრეპარაციის შემდეგ

თ.ზიზილურის ფოტო

სურ. 14. „გრძელი ქვყრილი-IV“.

სურ.15. „გრძელი ქვყრილი-V“.

სურ. 16. „გრძელი ქვყრილი-VI“.

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 17,18. კედლის ნაშთი -I. ვიცხას ნამოსახლარის პირდაპირ. მდ. თემძის მარჯვენა ნაპირზე.

სურ. 19. კედლის ნაშთი -II.

სურ. 20. ყორეს ნაშთი

სურ. 21,22. კედლის ნაშთი -III.

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 23. ნამოსახ. I (ტყემლანა-I).

სურ. 24. ნამოსახ. I (ტყემლანა-I). სახლი N 2

სურ. 25. ნამოსახ. I (ტყემლანა-I). სახლი N 4

სურ. 26. ნამოსახ. I (ტყემლანა-I). სახლი N 7

სურ. 27. ნამოსახ. II (ტყემლანა-II). სახლი N 1

სურ. 28. ნამოსახ. II (ტყემლანა-II). სახლი N 2

სურ. 29. ნამოსახ. II (ტყემლანა-II). სახლი N 3

სურ.30. ნამოსახ. II (ტყემლანა-II). სახლი N 4

სურ. 31. ნამოსახ. II (ტყემლანა-II). სახლი N 5

სურ.32 ნამოსახ. II (ტყემლანა-II). სახლი N 6

სურ. 33, 33-ა. ნამოსახ. III (ტყემლანა-III). სახლი N 1, N 2. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 34. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 1

სურ. 35. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 2

სურ. 36. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 3

სურ. 37. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 4

სურ. 38. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 5

სურ. 39. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 6

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 40. ნამოსახ. IV (ტყემლანა-IV). სახლი N 7

სურ. 41,42. ნამოსახ. V (ტყემლანა-V). სახლი N 1, სახლი N 2. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 43. ნამოსახ. VI (ტყემლანა-VI). საერთო ხედი.

სურ. 44. ნამოსახ. VI (ტყემლანა-VI). სახ. N 1

სურ. 45. ნამოსახ. VI (ტყემლანა-VI). სახ. N 2

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 46. ნამოსახ. VI (ტყემლანა-VI). სახ. N 3

სურ. 47. ნამოსახ. VI (ტყემლანა-VI). სახ. N 4

სურ. 48. ნამოსახ. VI (ტყემლანა-VI). დიდი ოვალური ნაგებობა N 5

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 49-51. ნამოსახ. VIII. დიდი ოვალური ნაგებობის ნაშთი. N 1. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 52-55. ნამოსახ. IX.

სურ.56,57. ეკლესიის გორა I. ზღუდის მონაკვეთი. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 58. ეკლესიის გორა I. მდინარისპირა ტერასა. დასახლების სასოფლო-სამეურნეო უბანი.

სურ. 59. ეკლესიის გორა - I. სახლი N 1.
კ. ფაჩოშვილის ფოტო

სურ. 60. ეკლესიის გორა - I. სახლი N 5

სურ. 61. ნამ. 11. ეკლესიის გორა - II. სახლი N 2.

სურ. 62. ეკლესიის გორა - II. სახლი N 3.

თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 63. ეკლესიის გორა - II. სახლი N 5.

სურ. 64. ეკლესიის გორა - II. სახლი N 6.

სურ. 65,66. XX ს. 80-იან წლებში მდ. თემძის ადიდების შედეგად მოჭრილ-მოწყვეტილი წიადაგის დიდი მასივი. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 67, 68. თემძის მარცხენა ნაპირი. ადგილი ნაწისქვილარი. ნამოსახლარს საერთო ხედი და N1 ნაგებობის ნაშთი. კ. ფაჩოშვილის ფოტო

სურ. 69-69-ბ. თემის მარჯვენა ნაპირი. -ნამოსახლარი N 14. სოფ. რკონის მახლობლად
თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 70. მდ.თეძმისა და მდ. ვიცხას ორხევი. ხედი N-დან. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 71. ვიცხას ნამოსახლარი. ხედი სამხრეთიდან. თ.ბიბილურის ფოტო

სურ. 71-ა. ვიცხას ნამოსახლარი. ხედი NNW-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 72. ვიცხას ნამოსახლარის ბუნებრივი საზღვარი N-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 73. ვიცხას ნამოსახლარის ბუნებრივი საზღვარი O-დან- მშრალი ხევი.უკანა პლანზე - კერპი

სურ. 74.74-ა მდ. ვიცხა - დასახლების ბუნებრივი საზღვარი S-დან და SW-დან

სურ. 75, 75-ა. ვიცხა - - დასახლების ბუნებრივი საზღვარი W მხრიდან

სურ. 76,77. წარმართული კერპი. ხედი ნათლისმცემლის ეკლესიიდან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ.78. წარმართული კერპი. ხედი NOO - დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 79-81. წარმართული კერპი. საკერპო ქვის საფუძველში ჩასმის დეტალები.ხედი ა.-ბ. -N-დან; გ. -NNO - დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 82. წარმართული კერპი. შორ პლანზე: მდ. თეძამი, სოფ. რკონი და რკონის ციხე. ხედი NOO -დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 83,84. კლდის მასივი, რომლის N დაბოლოებაზე აღმართულია კერპი

სურ. 85,86. ვიცხას დასახლების აღმოსავლეთით არსებული ხევი.

სურ. 87, 87-ა. მშრალი წყობით ნაგები კედელი კერპის SW-მხარეს.

სურ. 88. მშრალი წყობით ნაგები კედლის S მხარეს მდებარე მონოლითი

სურ. 89. ვიცხას ნამოსახლარი. I უბანი. სახლი NN 1,2. ხედი ნათლისმცემლიდან.
თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 90,91. ვიცხას ნამოსახლარი. I უბანი. სახლი N1 და N 2 მწვანე საფარისა და ზედა-
პირული გაწმენდის შემდეგ. ხედი ნათლისმცემლიდან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 92,92-ა. ვიცხას ნამოსახლარი. I უბანი. სახლი N 2, კედლის წყობის
დეტალები.

სურ. 93,94. ვიცხას ნამოსახლარი. I უბანი. სახლი N2 კონსერვაციის პროცესი. სახლი 1-ა .

სურ. 95 . I უბანი. სახლი N 3.

სურ. 96 . I უბანი. სახლი N 4.

ხედი NNW-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 97. ვიცხას ნამოსახლარი. I უბანი. სახლი N 5. ხედი NNW- დან.

სურ. 98. სახლი N 5. N კედლის. წყობის ნაშთი. ხედი SSW-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 99. ვიცხას ნამოსახლარი. სახლი N 6.

სურ. 100. მწვანე საფარისაგან ნაწილობრივ გაწმენდის შემდეგ. ხედი NNW-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 101-103 ვიცხას დასახლება. უბნების გამყოფი ხევი

სურ.105,106. ვიცხას ნამოსახლარი. II უბანი. ტერასები

სურ. 107,108. ცენტრალური ტერასის გასამაგრებელი ქვის წყობა.

სურ.109,110. ქვედა, 1-ლი ტერასის გასამაგრებელი ქვის წყობა.

სურ. 111,111-ა. ქვედა, 1-ლი ტერასის ტერასის გასამაგრებელი ქვის წყობა.

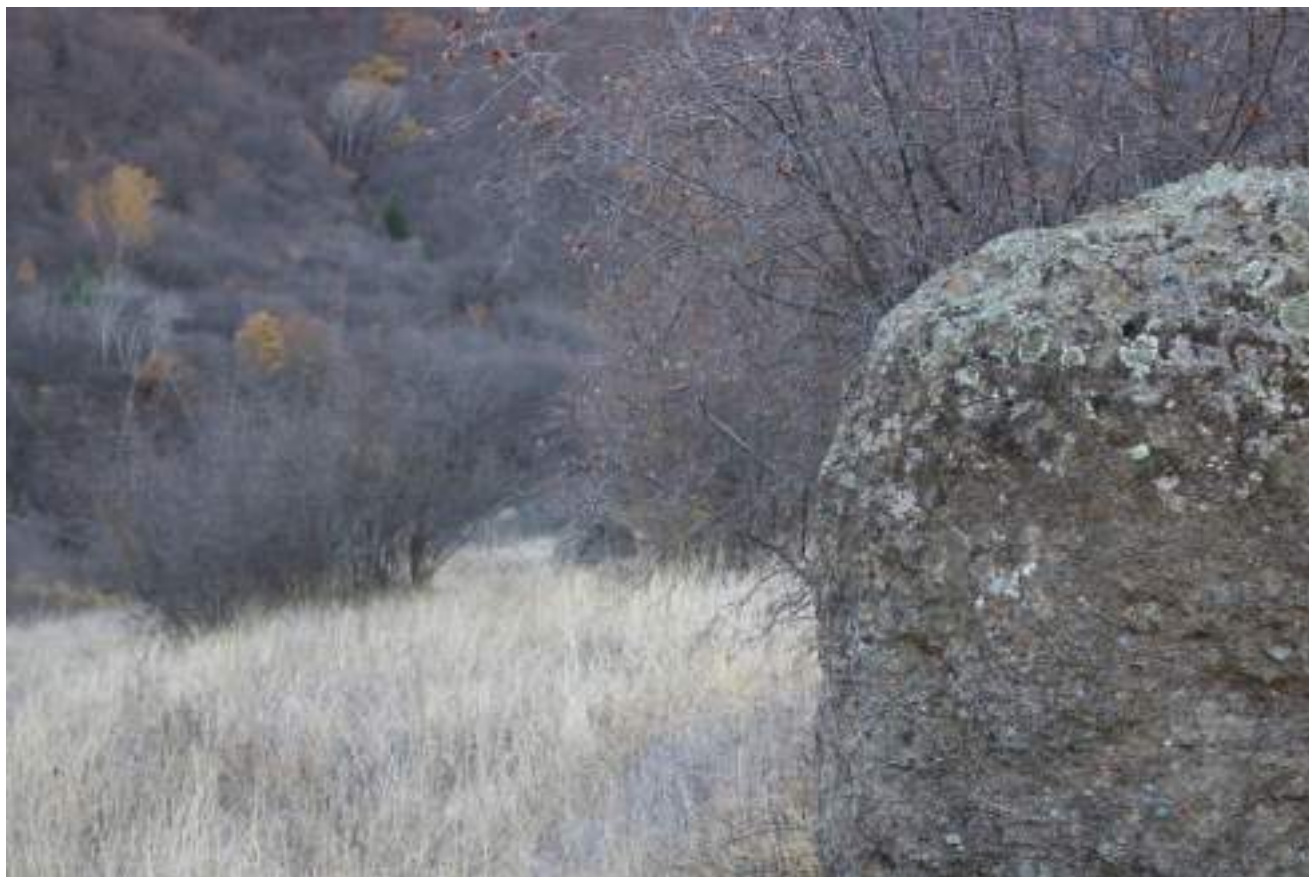
ვიცხას ნამოსახლარი.ნათლისმცემლის ეკლესია („ნათლისმცემლის ნიში“). სურ. 112– W-დან;
112-ა- ხედი S-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

ვიცხას დასახლება. ნათლისმცემლის ეკლესია.სურ. 113 -ხედი NNW სურ113-ა - ხედი SOO-დან.
წინა პლანზე -ტერასის, მონოლითებით შექმნილი საფუძველი. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 113-ბ, ვიცხას დასახლება. ნათლისმცემლის ეკლესია.
მონოლითებით შექმნილი საფუძველი. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 114-114-ბ. ვიცხას ნამოსახლარი. II უბანი. მონოლითები O – W ღერძზე . ხედი O-დან.
თ. ბიბილურის ფოტო

სურ.115-117. მონოლითები დასახლების W-ნაწილში

სურ. 118. ვიცხა. II უბანი. W ნაწ. სახლი N 1

სურ. 119. ვიცხა. II უბანი. W ნაწ.. სახლი N 2

სურ. 120. ვიცხა. II უბანი. W ნაწ. სახლი N 3

სურ. 121. ვიცხა. II უბანი. S ნაწილი. სახლი N 4

სურ.122. ვიცხა. II უბანი. S ნაწილი. სახლი N 5

სურ.123. ვიცხა. II უბანი. S ნაწილი. სახლი N 6

სურ. 124.ვიცხა. II უბანი.SW ნაწილი. ნაგ.N 7

სურ. 125.ვიცხა. II უბანი.SW ნაწილი. ნაგ.N 8

სურ. 126.ვიცხა. II უბანი. SW ნაწილი. ნაგ.N 11

სურ.127.ვიცხა. II უბანი.დიდი ნაგებობა

სურ.127-ა. კონსერვაცია-რეკულტივაციის პროცესი

სურ. 128,129. ვიცხას დასახლება. გალავნის O მონაკვეთი

სურ. 130,131. ვიცხა. II უბანი. W მხარის მოსაზღვრე ხევი

სურ. 132,133. ვიცხა. II უბანი. W მხარის გალავანი.

სურ. 134, 135. ვიცხას დასახლება. W მხარე, კანოონის მარჯ. ნაპირი, ნაგებობა N 0

სურ. 136. ჯამის ძირ-გვერდის ფრაგმენტი

სურ. 137 . სოფ. საორბისში (დღ. ფიცესი) გადასასვლელი გზა